МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІГІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНОЛОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ

Методичні вказівки до практичних занять та самостійної роботи
для студентів спеціальності 231 «Соціальна робота»
усіх форм навчання

Обговорено і рекомендовано на
засіданні кафедри організації
соціально-психологічної
допомоги населенню
Протокол № 2
Від «25» вересня 2018 р.

Чернігів ЧНТУ 2018

Вікова психологія. Методичні вказівки до практичних занять та самостійної роботи для студентів спеціальності 231 «Соціальна робота» усіх форм навчання / Укл. : К. О. Кальницька, Л. М. Новик, Г. Л. Чепурна. – Чернігів : ЧНТУ, 2018. – 68 с.

Укладачі: Кальницька Катерина Олексіївна, канд. психол. наук, доцент, завідувачка кафедри організації соціально-психологічної допомоги населенню

Новик Людмила Миколаївна, канд. психол. наук, доцент кафедри організації соціально-психологічної допомоги населенню

Чепурна Ганна Леонідівна, канд. психол. наук, доцент кафедри організації соціально-психологічної допомоги населенню

Відповідальна за випуск: Кальницька К.О., завідувачка кафедри організації соціально-психологічної допомоги населенню, кандидат психологічних наук, доцент

Рецензент: Мазур Т. В., кандидат психологічних наук, доцент кафедри організації соціально-психологічної допомоги населенню Чернігівського національного технологічного університету

ЗМІСТ

ВСТУП 4
1 ЗМІСТ ДИСЦИПЛІНИ 5
2 СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ 8
3 ТЕМИ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ 9
4 ПЛАНИ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ 9
5 САМОСТІЙНА РОБОТА СТУДЕНТІВ 20
6 МЕТОДИ НАВЧАННЯ 20
7 МЕТОДИ КОНТРОЛЮ 21
8 ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ 21
9 РОЗПОДІЛ БАЛІВ, ЯКІ ОТРИМУЮТЬ СТУДЕНТИ 24
10 ШКАЛА ОЦІНЮВАННЯ: НАЦІОНАЛЬНА ТА ECTS 24
11 МІНІМАЛЬНІ ВИМОГИ ДО ЗНАНЬ ТА ВМІНЬ 25
12 ГЛОСАРІЙ 26
13 РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА 38
14 ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ 40
15 ПСИХОДІАГНОСТИЧНИЙ ПРАКТИКУМ З ВІКОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ 41
16 ДОДАТКИ 64
Додаток А – Контрольні завдання для самоперевірки 58

ВСТУП

Розв'язання практичних завдань навчання, виховання та розвитку особистості неможливе без розуміння специфіки формування та становлення індивіда на різних етапах онтогенезу. Професійна діяльність соціальних працівників передбачає обов'язкове врахування вікових змін та застосовування набутих знань в практичній діяльності.

Програма вивчення обов'язкової навчальної дисципліни «Вікова психологія» складена відповідно до освітньо-професійної програми підготовки бакалавра галузі знань 23 «Соціальна робота» спеціальності 231 Соціальна робота.

Предметом навчальної дисципліни є дослідження закономірностей психічного розвитку людини на різних етапах онтогенезу.

Метою викладання навчальної дисципліни, є надання студентам знань про психічний розвитку людини на різних етапах онтогенезу. Формування у студентів гуманістично-орієнтованого, систематизованого розуміння проблеми розвитку людини, яке має стати теоретичним підґрунтям та надійним інструментарієм у практичній професійній діяльності соціального працівника.

Основними завданнями вивчення дисципліни є ознайомлення студентів з теоретико-методологічними засадами вікової психології, вивчення специфіки психічного розвитку людини на різних етапах онтогенезу, розкриття основних підходів до періодизації психічного розвитку особистості, вироблення у студентів умінь та навичок застосування набутих знань у практичній діяльності.

Згідно вимог освітньо-професійної програми очікуваними результатами засвоєння дисципліни студентами є:

Знання:

- предмету, структури сучасної вікової психології;
- закономірностей розвитку психіки людини: рушійні сили психічного розвитку дитини, механізми психічного розвитку особистості;
- основних категорії вікової психології: «новоутворення», «соціальна ситуація», «провідний вид діяльності», «криза»;
- особливостей розвитку пізнавальних психічних процесів, емоційно-вольової та мотиваційної сфер особистості на різних етапах онтогенезу;
- індивідуально-психологічних характеристик людей різного віку.

Уміння:

- працювати з навчальною і науковою психологічною літературою;
- враховувати вікові особливості клієнтів соціальної роботи;
- застосовувати категоріальний апарат вікової психології в системі професійного навчання і практичної діяльності;
- розвивати креативне мислення в контексті розуміння життєвих подій з позиції конкретної людини.

Методичні рекомендації містять відомості про зміст і структуру дисципліни, тематику підготовки практичних занять, питання для самостійного

опрацювання матеріалу для поглибленого вивчення дисципліни, тематику доповідей та рефератів, список рекомендованої літератури, психодіагностичний практикум з вікової психології. Також подано розподіл балів, мінімальні вимоги до знань та вмінь, тестові завдання для самоперевірки.

1 ЗМІСТ ДИСЦИПЛІНИ

Змістовий модуль 1. Методологічні основи вікової психології

Тема 1. Вікова психологія як наука

Вікова психологія як наука. Предмет та завдання вікової психології. Методи вікової психології. Спостереження та експеримент як провідні методи вікової психології, їх види. Комплекс експериментальних методів у віковій психології: психодіагностичні методи, аналіз продуктів діяльності, бесіда, інтерв'ю, соціометрія.

Основні етапи історії розвитку вікової психології як науки. Праці вітчизняних та зарубіжних психологів в галузі вікової психології.

Тема 2. Динаміка і закономірності психічного розвитку особистості в онтогенезі

Поняття про розвиток. Відмінності розвитку, дозрівання, формування та становлення особистості. Культурно-історична концепція психічного розвитку Л. С. Виготського. Інтелектуальний, особистісний та діяльнісний напрями психічного розвитку дитини. Поняття про провідну діяльність за Д. Ельконіним. Види провідної діяльності.

Рушійні сили психічного розвитку дитини. Природнє і соціальне у психічному розвитку. Зовнішні та внутрішні умови розвитку. Діалектичний характер розвитку особистості Г. С. Костюка. Зв'язок внутрішніх протиріч, провідної діяльності, психічних новоутворень та соціальної ситуації розвитку дитини.

Поняття про вік, вікову стадію. Загальна характеристика віку. Біологічний, психологічний та соціальний вік.

Критерії періодизації психічного розвитку. Роль анатомо-фізіологічних та психологічних складових у становленні вікових критеріїв.

Поняття про кризи розвитку особистості. Кризи життєвого шляху та стабільні періоди розвитку особистості. Види криз.

Змістовий модуль 2. Психологія дитинства та юності

Тема 3. Психічний розвиток дитини в дошкільному віці

Психологія немовлячого періоду. Криза новонародженості. Анатомо-фізіологічні особливості немовляти. Рефлекс Робінзона, рефлекс Моро. Соціальна ситуація психічного розвитку немовляти. Особливості психічного розвитку немовляти. Комплекс пожвавлення. Безпосередньо-емоційне спілкування дитини з матір'ю. Основні новоутворення в цей період.

Криза першого року життя. Ранній вік (2-3 рік життя). Головні новоутворення цього віку – оволодіння прямою ходою, розвиток предметної діяльності, оволодіння мовою. Розвиток емоційної сфери дитини, наочно-дійовий характер мислення, поява моральної самосвідомості. Криза трьох років.

Початковий етап розвитку особистості на етапі раннього дитинства. Соціальна ситуація розвитку дошкільника. Сюжетно-рольова гра як провідна діяльність дошкільника. Розвиток психічних функцій дитини: мислення, пам'ять, мова, сенсорний розвиток. Особливості навчання дошкільника.

Тема 4. Психологічні особливості розвитку особистості молодшого школяра

Загальна психологічна характеристика ситуації розвитку молодшого школяра. Фізичний розвиток дитини. Психологічна готовність дитини до школи. Проблема шестирічних дітей. Криза семи років. Основні новоутворення цього віку.

Навчальна діяльність молодшого школяра. Компоненти навчальної діяльності. Формування навчальної діяльності. Розвиток мотивації та саморегуляції. Ставлення до учіння.

Розвиток пізнавальних процесів. Формування особистості в молодшому шкільному віці. Розвиток емоційно-вольової сфери, формування характеру та самооцінки.

Тема 5. Психічний розвиток у підлітковому та юнацькому віці

Загальна характеристика підліткового віку. Особливості психосексуального розвитку підлітка. Розвиток вищих психічних функцій у підлітковому віці. Криза підліткового віку. Особливості спілкування підлітків із дорослими та однолітками.

Соціальна ситуація особистісного зростання підлітка. Розвиток «Я» і набуття ідентичності. Становлення самосвідомості підлітка. Соціальна ситуація розвитку старшокласників. Формування життєвого плану та вибір професії.

Розумовий розвиток у старшому шкільному віці. Інтенсивне інтелектуальне дозрівання. Формування індивідуального стилю розумової діяльності.

Особливості розвитку особистості у ранньому юнацькому віці. Сфера потреб старшокласника. Формування «Я-концепції». Проблема сенсу життя в ранньому юнацькому віці.

Змістовий модуль 3. Психологія дорослості

Тема 6. Психологія раннього дорослого віку

Загальна характеристика періоду дорослості. Поняття вікового годинника в контексті соціальних норм. Три визначення віку: біологічний, соціальний, психологічний. Поняття зрілості. Кризові життєві ситуації та уміння володіти ними. Фізичний і когнітивний розвиток в період ранньої дорослості (20-40 років). Зміни в процесах пізнання. Психосоціальний розвиток в ранній дорослості. Періодизація життя чоловіка за Левінсоном. Періодизація життя жінки. Материнство та батьківство. Роль сім'ї у житті людини в ранній дорослості. Альтернативні моделі сімейно-шлюбних взаємин. Проблема самотності. Професійний цикл та етапи професійного шляху. Успіх та кар'єра: гендерні стереотипи в професійному зростанні чоловіків і жінок.

Тема 7. Психологія середнього дорослого віку

Фізичний і когнітивний розвиток людини в середній дорослості (від 40 до 60-65 років). Міф відносно кризи середини життя. Збереження та зміни фізичних можливостей в середньому віці. Психофізіологічні та морфофункціональні зміни. Сексуальність чоловіків та жінок. Головні хвороби середнього віку. Стрес та стресогенні ситуації. Збереження та зміни когнітивних можливостей у середньому віці. Професійна діяльність. Значення успіху та кар'єрного росту у житті людини. Сім'я та друзі: міжособистісний контекст. Взаємовідносини з дорослими дітьми та старіючими батьками. Виховання онуків. Поняття «спустошеного гнізда». Повторні шлюби. Можливі зміни в професійній діяльності. Переоцінка людьми професійної кар'єри в середині життя.

Тема 8. Психологія пізнього дорослого віку

Фізичний і когнітивний розвиток людини в період пізньої дорослості. Ейджизм і стереотипи. Морфофункціональні зміни в старості (здоров'я та хвороби). Причини старіння: спадковість та фактори оточуючого середовища. Теорії старіння: стохастичні та генетичного програмування. Когнітивні зміни в пізній дорослості. Благополучна старість. Основні погляди на проблему виходу на пенсію: пенсія як психотравмуючий фактор; пенсія як можливість цікавого і змістовного відпочинку та зміни діяльності.

Сімейні та особистісні відносини. Проблема вдівства. Смерть як фінальна стадія людського розвитку. Думки про смерть і страх смерті. Стадії пристосування до думок про смерть за Кюблер-Росс. Альтернативні шляхи вмирання. Проблема евтаназії. Хосписи. Переживання людиною тяжкої втрати. Процес горювання. Втрата близької людини в кросс-культурній перспективі. Соціальна політика відносно людей похилого віку і світовій практиці та в Україні.

2 СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин для денної / заочної форми навчання							
	всього		у тому числі					
			лек.		практ.		с.р.	
	д	з	д	з	д	з	д	з
1	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**	**9**
Змістовий модуль 1. Методологічні основи вікової психології								
Тема 1. Вікова психологія як наука	14	14	2	2	2	2	10	10
Тема 2. Динаміка і закономірності психічного розвитку особистості в онтогенезі	16	10	4	-	2	-	10	10
Разом за змістовим модулем 1	**30**	**24**	**6**	**2**	**4**	**2**	**20**	**20**
Змістовий модуль 2. Психологія дитинства та юності								
Тема 3. Психічний розвиток дитини в дошкільному віці	9	14	2	2	2	2	5	10
Тема 4. Психологічні особливості розвитку особистості молодшого школяра	12	10	2	-	2	-	8	10
Тема 5. Психічний розвиток у підлітковому та юнацькому віці	9	10	2	-	2	-	5	10
Разом за змістовим модулем 2	**30**	**34**	**6**	**2**	**6**	**-**	**18**	**30**
Змістовий модуль 3. Психологія дорослості								
Тема 6. Психологія ранньої дорослості	9	10	2	-	1	-	6	10
Тема 7. Психологія середнього дорослого віку	8	10	1	-	1	-	6	10
Тема 8. Психологія пізнього дорослого віку	13	12	1	-	2	-	10	12
Разом за змістовим модулем 3	**30**	**32**	**4**	**-**	**4**	**-**	**22**	**32**
Усього годин	**90**	**90**	**16**	**4**	**14**	**4**	**60**	**82**

3 ТЕМИ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

№ з/п	Теми практичних занять	Кількість годин (д /з)
1.	Виникнення та становлення вікової психології як самостійної галузі психологічної науки	2 / 2
2.	Динаміка і закономірності психічного розвитку особистості в онтогенезі	2
3.	Психічний розвиток дитини в дошкільному віці	2/2
4.	Психологічні особливості розвитку особистості молодшого школяра	2
5.	Психічний розвиток у підлітковому та юнацькому віці	2
6.	Психологія раннього дорослого віку	2
7.	Психологія середнього дорослого віку	-
8.	Психологія пізнього дорослого віку	2
	Разом	**14 / 4**

4 ПЛАНИ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

Тема: Виникнення та становлення вікової психології як самостійної галузі психологічної науки

Практичне заняття 1

План

1. Предмет та завдання вікової психології.
2. Історія виникнення і становлення вікової психології в XIX-XXст.
3. Дитинство як соціокультурний феномен.
4. Методи вікової психології.

Ключові слова: індивідуальний розвиток, предмет вікової психології, закономірності розвитку, новоутворення, провідний вид діяльності, соціальна ситуація, методи дослідження, лонгітюдний метод, метод спостереження, метод експеременту, метод поперечних зрізів, дитячий розвиток.

Завдання для самостійної роботи:

1. Охаратеризуйте методи вікової психології.
2. Поясніть, яке значення для вивчення розвитку особистості має близнюковий метод.
2. Окресліть предмет та завдання вікової психології як галузі психологічної науки.

Теми рефератів та доповідей

1. Актуальні проблеми вікової психології у крос-культурній перспективі.
2. Вікова динаміка психічного розвитку.
3. Проблеми розвитку психіки в «Педагогічній антропології» К. Д. Ушинського.
4. Роль психологічних концепцій П. П. Блонського, Л. С. Вигоцького та С. Л. Рубінштейна в розумінні проблеми розвитку людини.
5. Характеристика близнюкового методу дослідження.

Література

Базова:

1. Вікова психологія : Навч. посібник. Реком. МОНУ / О. П. Сергєєнкова, О. А. Столярчук, О. П. Коханова, О. В. Пасєка. – К. : ЦУЛ, 2012. – 376 с.
2. Вікова та педагогічна психологія : Реком. МОНУ як навч. посібник для студ. ВНЗ / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук [та ін.]. – 3-тє вид., випр. й доп. – К. : Каравела, 2012. – 400 с.
3. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія : Навч. посібник / Т. В. Дудкевич. – Реком. МОН молодь спорт України [для студ. ВНЗ] / Т. В. Дуткевич. – К. : ЦУЛ, 2012. – 424 с.
4. Поліщук В. М. Вікова і педагогічна психологія : Навчальний посібник / В. М. Поліщук. – Вид. 3-тє, виправ. – Суми : Університетська книга, 2010. – 352 с.

Допоміжна:

1. Вікова психологія : Зб. вибр. текстів лекцій з курсу / М. Савчин, І Галян, Д. Гошовська та ін. ; Дрогоб. держ. пед. ун-т ім. І.Франка. Каф.психології. – Дрогобич, 2006. – 252 с.
2. Гуцуляк Н. М., Рудюк Н. Г. Вікова психологія: курс лекцій / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці : Рута, 2007. – 95 с.
3. Миллер С. Психология развития. Методы исследования / С. Миллер. – СПб : Питер , 2002 –464 с. (Серия «Мастера психологии»).
4. Обухова Л. Ф. Возрастная психология / Л. Ф. Обухова. – М. : Издательство Юрайт ; МГППУ, 2011. – 460 с. – Серия : Основы наук.

Практичне заняття 2

Тема: Динаміка і закономірності психічного розвитку особистості в онтогенезі

План

1. Поняття розвитку людини та його основні сфери: фізична, когнітивна, психосоціальна.
2. Діяльність як основа психічного розвитку та формування особистості в онтогенезі.

3. Поняття віку та вікової кризи. Соціальна ситуація розвитку в кризових періодах.

4. Вікова періодизація. Діалектичний взаємозв'язок вікових періодів розвитку людини.

Ключові слова: розвиток, динаміка розвитку, соціальна ситуація розвитку, криза, кризовий період розвитку, вікова періодизація, діяльність, вік, віковий годинник.

Завдання для самостійної роботи:

1. Охарактеризуйте різні підходи щодо вікової періодизації людини.
2. Розкрийте поняття «віку» в культурно-історичній теорії Л. С. Виготського.
3. Проаналізуйте преформований та непреформований тип розвитку.

Теми рефератів та доповідей

2. Культурно-історична теорія Л. С. Виготського.
3. Категорія діяльності в дитячій психології.
4. Становлення міжособистісних стосунків в ранньому онтогенезі.

Література

Базова:

1. Вікова та педагогічна психологія : Реком. МОНУ як навч. посібник для студ. ВНЗ / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук [та ін.]. – 3-тє вид., випр. й доп. – К. : Каравела, 2012. – 400 с.
2. Забродський М. М. Вікова психологія : Навч. посібник. – К. : Міжрегіон. акад. упр. персоналом, 2002. – 103 с.
3. Павелків Р. В. Вікова психологія : підруч. для студ. вищ. навч. закл. – К. : Кондор, 2015. – 469 с.

Допоміжна:

1. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг, Д. Бокум. – 9-е изд. – СПб. : Питер, 2011. – 940 с. – (Серия «Мастера психологии»).
2. Обухова Л. Ф. Возрастная психология / Л. Ф. Обухова. – М. : Издательство Юрайт ; МГППУ, 2011. – 460 с. – (Серия : Основы наук).
3. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.

Практичне заняття 3

Тема: Психічний розвиток дитини у дошкільному віці

План

1. Фізичний розвиток немовляти. Криза 1 року.

2. Когнітивний, мовний, соціальний та емоційний розвиток немовляти.

3. Соціально-психологічна допомога немовляти: програми раннього втручання.

4. Фізичний та когнітивний розвиток у ранньому дитинстві.

5. Розвиток мотивів поведінки та діяльності. Конфлікти розвитку в ранньому дитинстві.

6. Особливості вияву темпераменту у ранньому дитинстві.

7. Гра як провідний вид діяльності дошкільника.

8. Стилі батьківської поведінки та їх вплив на формування особистості дитини.

9. Фактори, що впливають на формування агресивної та просоціальної поведінки.

Ключові слова: немовлячий період, період новонародженості, комплекс пожвавлення, криза, основні новоутворення, самостійність, мова, предметна діяльність, дитячий колектив, гра, ігрова діяльність.

Завдання для самостійної роботи:

1. Охарактеризуйте фізичний та когнітивний розвиток дитини дошкільного віку.

2. Проаналізуйте стилі батьківської поведінки та визначте їх вплив на формування особистості дитини дошкільного віку.

3. Розкрийте мотиви поведінки дитини дошкільного віку.

4. Визначте роль гри як провідного виду діяльності дошкільників.

Теми рефератів та доповідей

1. Умови та стратегії раннього оволодіння мовою.

2. Розвиток дитини в умовах депривації та неблагополучної родини.

3. Роль гри в когнітивному розвитку дитини.

4. Соціально-психологічні проблеми дітей, що виховуються без опіки батьків.

5. Сюжетно-рольова гра як провідний вид діяльності дошкільників.

Література

Базова:

1. Вікова психологія : Навч. посібник / О. П. Сергєєнкова, О. А. Столярчук, О. П. Коханова, О. В. Пасєка. – К. : ЦУЛ, 2012. – 376 с.

2. Вікова та педагогічна психологія : Реком. МОНУ як навч. посібник для студ. ВНЗ / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук [та ін.]. – 3-тє вид., випр. й доп. – К. : Каравела, 2012. – 400 с.

3. Токарева Н. М. Шамне А. В. Вікова та педагогічна психологія : навчальний посібник [для студентів вищих навчальних закладів] / Н. М. Токарева, А. В. Шамне. – Київ, 2017 – 548 с.

Допоміжна:

1. Абрамова Г. С. Возрастная психология : [Учебное пособие для студ. вузов] / Г. С. Абрамова. – М. : «Академия» ; Раритет. – 1997. – 704 с.

2. Кулагина И. Ю. Возрастная психология. Полный жизненный цикл развития человека / И. Ю.Кулагина.– М. : ТЦ Сфера, 2005. – 464 с.

3. Карабанова О. А. Возрастная психология. Конспект лекций / О. А. Карабанова.–М. : Айрис-прес, 2005. –240 с.

4. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг, Д. Бокум. – 9-е изд. – СПб. : Питер, 2011. – 940 с. – (Серия «Мастера психологии»).

5. Обухова Л. Ф. Возрастная психология / Л. Ф. Обухова. – М. : Издательство Юрайт ; МГППУ, 2011. – 460 с. – (Серия : Основы наук).

Практичне заняття 4

Тема: Психологічні особливості розвитку особистості молодшого школяра

План

1. Фізичний та когнітивний розвиток молодшого школяра.
2. Навчальна діяльність як провідний вид діяльності у молодшому шкільному віці. Основні новоутворення у молодшому шкільному віці.
3. Особливості розвитку моральних якостей молодшого школяра.

Ключові слова: молодший шкільний вік, рольова гра, самооцінка, наочно-образне мислення, статева ідентифікація, розвиток довільності, навчання, внутрішній план дій, моральні якості молодшого школяра.

Завдання для самостійної роботи:

1. Підберіть наукову статтю, де висвітлюються актуальні проблеми розвитку дитини у молодшому шкільному віці. Проаналізувати її, підготуйте виступ на практичне заняття.

Теми рефератів та доповідей

1. Психологічна готовність дитини до навчання в школі.
2. Психологічні особливості міжособистісних стосунків в колективі молодших школярів.
3. Формування мотивів навчання у молодших школярів.

Література

Базова:

1. Вікова та педагогічна психологія : Реком. МОНУ як навч. посібник для студ. ВНЗ / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук [та ін.]. – 3-тє вид., випр. й доп. – К. : Каравела, 2012. – 400 с.

2. Гуцуляк Н. М., Рудюк Н. Г. Вікова психологія: курс лекцій / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці : Рута, 2007. – 95 с.

3. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія : Навч. посібник / Т. В. Дудкевич. – Реком. МОН молодь спорт України [для студ. ВНЗ] / Т. В. Дуткевич. – К. : ЦУЛ, 2012. – 424 с.

4. Москалець В. П. Психологія особистості : Навч. посіб. для студ. ВНЗ // Прикарпатський нац. ун-т ім.В.Стефаника. – Київ : ЦУЛ, 2013 р. – 260с.

Допоміжна:

1. Выготский Л. С. Вопросы детской психологии / Л. С. Виготский. – Собр. соч., Т.4. – М. : Педагогика, 1984. – 432 с.

2. Гамезо М. В. Возрастная и педагогическая психология : [Учеб. пособие для студентов всех специальностей педагогических вузов] / М. В. Гомезо, Е. А. Петрова, Л. М. Орлова. — М. : Педагогическое общество, 2003. – 512 с.

3. Козлов Н. И. Лучшие психологические игры и упражнения . – Екатеринбург : Узд-во АРД ЛТД, 1997. – 144 с.

4. Фопель К. Чтобы дети были счастливы: Психологические игры и упражнения для детей школьного возраста / К. Фопель. – [Пер. с нем]. – М. : Генезис, 2005. – 255 с.

Практичне заняття 5

Тема: Психічний розвиток у підлітковому та юнацькому віці

План

1. Поняття дорослішання (О. В. Скрипченко) та його історичні аспекти.
2. Соціальна ситуація розвитку підлітка.
3. Статева ідентичність та сексуальна поведінка у підлітково-юнацькому віці.
4. Кризи розвитку в період дорослішання.
5. Роль однолітків, друзів та соціального середовища у формуванні особистості.
6. Розвиток самосвідомості у підлітково-юнацькому віці.
7. Стрес, депресія та засоби подолання важких психічних станів у підлітково-юнацькому віці.

Ключові слова: пубертатний період, статеве дозрівання, референтна група, «важкі» підлітки, акселерація, юність, відкриття внутрішнього «Я», самосвідомість, Я-концепція, Я-образ, ідеали, цінності, особистісне самовизначення, професійне самовизначення, інтимно-особистісне спілкування, статево-рольова диференціація, ідентичність, юнацький максималізм.

Завдання для самостійної роботи:

1. Дайте визначення поняттю «соціальна дезадаптація».
2. Проананалізуйте структуру самосвідомості особистості.
3. Охарактеризуйте акцентуації характеру особистості.

Теми рефератів та доповідей

1. Особливості самовизначення в ранньому юнацькому віці.
2. Юнацька субкультура: психологічний аналіз.
3. Особливості протікання підлітково-юнацького періоду у різних народів. Риси схожості та відмінностей між культурами.
4. Психологічні особливості виховання старшокласників.
5. Розвиток самосвідомості у підлітково-юнацькому віці.

Література

Базова:

1. Заброцький М. М. Основи вікової психології : навчальний посібник / М. М. Заброцький. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2001. – 112 с.
2. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія : Навч. посібник / Т. В. Дудкевич. – Реком. МОН молодь спорт України [для студ. ВНЗ] / Т. В. Дуткевич. – К. : ЦУЛ, 2012. – 424 с.
3. Гуцуляк Н. М., Рудюк Н. Г. Вікова психологія: курс лекцій / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці : Рута, 2007. – 95 с.
4. Токарева Н. М. Шамне А. В. Вікова та педагогічна психологія : навчальний посібник [для студентів вищих навчальних закладів] / Н. М. Токарева, А. В. Шамне. – Київ, 2017 – 548 с.

Допоміжна:

1. Клее М. Психология подростка: (Психосексуальное развитие) / М. Клее ; [Пер с фр.]. – М. : Педагогика, 1991. – Пер. изд. : Бельгия, 1986. – 176 с.
2. Кузикова С. Б. Психологическая программа коррекции и развития личности ребенка в подростковом возрасте : Учеб.-метод. Пособие / С. Б. Кузикова. – Суми : СДПУ, 2001. – 316 с.
3. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг, Д. Бокум. – 9-е изд. – СПб. : Питер, 2011. – 940 с. – (Серия «Мастера психологии»).
4. Кон И. С. Психология ранней юности / И. С. Кон : [Кн. для учителя]. – М. : Просвещение, 1989. – 255 с.: ил. – (Психол. наука – школе).
5. Обухова Л. Ф. Возрастная психология / Л. Ф. Обухова. – М. : Издательство Юрайт ; МГППУ, 2011. – 460 с. – Серия : Основы наук.
6. Поливанова К. Н. Психология возрасных кризисов: учеб. пособие [для студ. высш. пед. заведений] / К. Н. Поливанова. – М. : Издат. центр, 2000. – 184 с.
7. Психология подростка. Полное руководство / [Под общей редакцией А. А. Реана]. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2008. – 504 с., [8] с. ил.
8. Фройд З. Вступ до психоаналізу / З. Фройд. – [Пер. з нім. П. Таращук].

– К. : Основи, 1998. – 709 с.

9. Ansbacher B. L. Alfred Adler and humanistic psychology // J. of Humanistic Psvchol. 1971. – V. II. P. 53-63.

10. Bandura A. Self-efficacy: tovard a unifying theory of behavioral change / Albert Bandura // Psychologycal review, 1977. – Vol / 84 (2). – P. 191-215.

11. Froomme E / Psychoanalis and Zen Budalism. – Zen Budalism and Psychoanalis. – W.Y. – 1960. – P. 87-88.

12. Hoffman. J. A. Psychological separation of late adolescents from their parents / J. A. Hoffman // Joumal of Counseling Psychology/ - 1984. – Vol. 31. – № 2. – P. 170-178.

13. Markus H. The dynamic self-concept: A social psychological perspective / H. Markus, E. Wurf // Annual Review of Psyshology. – 1987. – Vol. 38. – P. 299-337.

Практичне заняття 6

Тема: Психологія ранньої дорослості

План

1. Загальна характеристика розвитку особистості у період дорослості.
2. Фізичний і когнітивний розвиток дорослої людини.
3. Сексуальність в ранній дорослості.
4. Рання дорослість – період формування сімейно-шлюбних відносин та народження дітей.
5. Професійний цикл людини в ранній дорослості.
6. Роль гендерних стереотипів у професійному та кар'єрному зростанні жінок.
7. Поняття «скляної стелі».

Ключові слова: психічна зрілість, дорослість, криза дорослості, ідентичність, сенс життя, криза самореалізації, криза здоров'я, сімейно-шлюбні відносини, криза особистісної автономії, кар'єрний ріст.

Завдання для самостійної роботи:

1. Проаналізуйте фізичний та когнітивний розвиток дорослої людини.
2. Визначте вплив гендерних стереотипів на професійний та кар'єрний ріст жінок.
3. Дайте визначення поняттю «ідентичність» та «ідентифікація».

Теми рефератів та доповідей

1. Значення близьких відносин для людей у віці ранньої дорослості (Проблема самотності).
2. Мотиваційна сфера пізнавальної діяльності дорослих.

3. Міфи та стереотипи, які впливають на професійне самовизначення чоловіків та жінок.

4. Батьківство як соціо-культурний феномен.

5. Роль гендерних стереотипів у професійному та кар'єрному зростанні жінок.

Література

Базова:

1. Вікова та педагогічна психологія : Реком. МОНУ як навч. посібник для студ. ВНЗ / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук [та ін.]. – 3-тє вид., випр. й доп. – К. : Каравела, 2012. – 400 с.

2. Дьоміна Г. А. Вікова і педагогічна психологія : методичні рекомендації до практичних занять, індивідуально-самостійної роботи, модульного контролю знань студентів / Г. А. Дьоміна. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. – 56 с.

3. Кутішенко В. П. Психологія розвитку та вікова психологія: практикум: Навч. посіб. / В. П. Кутішенко, С. О. Ставицька. – К. : Каравела, 2009. – 448 с.

4. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.

Допоміжна:

1. Абрамова Г. С. Возрастная психология : [Учебное пособие для студ. вузов] / Г. С. Абрамова. – М. : «Академия» ; Раритет. – 1997. – 704 с.

2. Кулагина И. Ю. Возрастная психология. Полный жизненный цикл развития человека / И. Ю.Кулагина.– М. : ТЦ Сфера, 2005. – 464 с.

3. Карабанова О. А. Возрастная психология. Конспект лекций / О. А. Карабанова.–М. : Айрис-прес, 2005. –240 с.

4. Москалець В. П. Психологія особистості : Навч. посіб. для студ. ВНЗ // Прикарпатський нац. ун-т ім.В.Стефаника. – Київ : ЦУЛ, 2013 р. – 260с.

Практичне заняття 7

Тема: Психологія середнього дорослого віку

План

1. Психосоціальний розвиток людини в період середньої дорослості відповідно позиції Е. Еріксона.

2. Криза середини життя. Поняття «спустошеного гнізда».

3. Збереження та зміни фізичних можливостей людей у 40-65 років.

Ключові слова: криза середини життя, генеративність особистості, «спустошене гніздо», самоактуалізація, самореалізація, стагнація, сімейні стосунки.

Завдання для самостійної роботи:

1. Здійсніть порівняльний аналіз кризи дорослості і дитинства.
2. Охарактеризуйте кризу тридцяти та сорока років.

Теми рефератів та доповідей

1. Криза середини життя.
2. Основні новоутворення в період середньої дорослості.
3. Індивідуальний стиль життя особистості: психологічний аналіз.

Література

Базова:

1. Вікова та педагогічна психологія : Реком. МОНУ як навч. посібник для студ. ВНЗ / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук [та ін.]. – 3-тє вид., випр. й доп. – К. : Каравела, 2012. – 400 с.

2. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.

3. Кутішенко В. П. Психологія розвитку та вікова психологія: практикум: Навч. посіб. / В. П. Кутішенко, С. О. Ставицька. – К. : Каравела, 2009. – 448 с.

4. Савчин М. В Вікова психологія : Навч. посібник / М. Н. Савчин, Л. П. Василенко. – К. : Академвидав, 2005. – 360 с. – (Альма-матер).

Допоміжна:

1. Абрамова Г. С. Возрастная психология : [Учебное пособие для студ. вузов] / Г. С. Абрамова. – М. : «Академия» ; Раритет. – 1997. – 704 с.

2. Дарвиш О. Б. Возрастная психология / О. Б. Дарвиш. − М. : Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003. – 464 с.

3. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг, Д. Бокум. – 9-е изд. – СПб. : Питер, 2011. – 940 с. – (Серия «Мастера психологии»).

4. Обухова Л. Ф. Возрастная психология / Л. Ф. Обухова. – М. : Издательство Юрайт ; МГППУ, 2011. – 460 с. – Серия : Основы наук.

5. Психология развития личности. Средний возраст, старение, смерть / под ред. А. А. Реана. – М. : АСТ ; СПб. : ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2007. – 284 с. – (Психология – лучшее).

Практичне заняття 8

Тема: Психологія пізнього дорослого віку

План

1. Фізичний і когнітивний розвиток людей у пізній дорослості (65 р. і більше). Ейджизм і стереотипи.
2. Вихід на пенсію та зміна статусу.
3. Соціальна політика в Україні відносно людей похилого віку.
4. Завершення повного життєвого циклу. Проблема смерті та пошуки шляхів гуманізації процесу вмирання.

Ключові слова: старість, старіння, криза «Я інтеграції», вихід на пенсію, пенсійний вік, похилий вік, довголіття, смерть близької людини, самотність, соціальна робота з людьми похилого віку, благополучна старість.

Завдання для самостійної роботи:

1. Здійсніть порівняльний аналіз способу життя людей похилого віку в країнах Західної Європи, Америки та в Україні.

Теми рефератів та доповідей

1. Сімейні та особистісні взаємини людей похилого віку.
2. Соціальна політика щодо старих людей в різних країнах світу (студент висвітлює проблему на прикладі будь-якої країни за власним вибором).
3. Альтернативні шляхи вмирання. Хосписи.
4. Танатологія – наука про смерть.
5. Горе та пристосування до тяжкої втрати.

Література

Базова:

1. Вікова та педагогічна психологія : Реком. МОНУ як навч. посібник для студ. ВНЗ / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук [та ін.]. – 3-тє вид., випр. й доп. – К. : Каравела, 2012. – 400 с.
2. Вікова психологія : Навч. посібник. Реком. МОНУ / О. П. Сергєєнкова, О. А. Столярчук, О. П. Коханова, О. В. Пасєка. – К. : ЦУЛ, 2012. – 376 с.
3. Кутішенко В. П. Психологія розвитку та вікова психологія: практикум: Навч. посіб. / В. П. Кутішенко, С. О. Ставицька. – К. : Каравела, 2009. – 448 с.
4. Ушакова І. М. Вікова психологія: курс лекцій / І. М. Ушакова. – Х. : НУЦЗУ, 2016. – 123 с.

Допоміжна:

1. Дарвиш О. Б. Возрастная психология / О. Б. Дарвиш. – М. : Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003. – 264 с.
2. Миллер С. Психология развития. Методы исследования / С. Миллер. – СПб : Питер, 2002 –464 с. (Серия «Мастера психологии»).
3. Психология социальной работы / О. Н. Александрова, О. Н. Боголюбова, Н. Л. Васильева и др. ; Под общей ред. М. А. Гулиной. – СПб. : Питер, 2002. – 352 с.
4. Психология развития личности. Средний возраст, старение, смерть / под ред. А. А. Реана. – М. : АСТ ; СПб. : ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2007. – 284 с. – (Психология – лучшее).

5. САМОСТІЙНА РОБОТА СТУДЕНТІВ

Самостійна робота студенів з дисципліни «Вікова психологія» має важливе значення при підготовці фахівців з соціальної роботи, сприяє оволодінню майбутніми фахівцями з соціальної роботи знаннями, уміннями та навичками, що можуть бути застосовані в різних контекстах роботи.

Самостійна робота має характер пошуково-аналітичної і наукової роботи. Завдання, які виникають у студентів у процесі самостійної роботи, сприяють мисленню, формуванню умінь та навичок. Завдання для самостійної роботи поглиблюють та закріплюють знання та уміння, які студенти отримують на лекціях та семінарських заняттях.

№ з/п	Назва теми	Кількість годин (д /з)
1	**2**	**3**
1	Методи дослідження у віковій психології	10 / 10
2	Роль соціальних чинників у розвитку немовлят	10 / 10
3	Гра як провідний вид діяльності в дошкільному дитинстві	5 / 10
4	Формування мотивів навчання молодших школярів	8 / 10
5	Юнацька субкультура	5 / 10
6	Розвиток «Я-концепції» людини в період ранньої дорослості	8 / 10
7	Особливості перебігу кризи середини життя у чоловіків та жінок.	6 / 10
8	Чинники інтелектуальної активності в похилому віці	8 / 12
	Разом	**60 / 82**

6 МЕТОДИ НАВЧАННЯ

При вивченні дисципліни використовуються такі методи навчання: інтерактивні лекції, анотування психологічної літератури, проведення круглих столів, дебатів, підготовка реферативних завдань та доповідей, виконання завдань самостійної роботи, тестові завдання для самоконтролю до змістових модулів І-ІІІ (відповідно до методичного забезпечення дисципліни). Складання психологічних словників з окремих тем за ключовими словами.

Під час лекцій аналізуються проблемні ситуації, організовується зворотний зв’язок з аудиторією шляхом формулювання запитань і стислих відповідей з обох сторін. На практичних заняттях розглядаються теоретичні положення відповідно до тематичного плану занять, докладно розбираються приклади.

7 МЕТОДИ КОНТРОЛЮ

Усний контроль у вигляді індивідуального та фронтального опитування. Письмовий контроль у вигляді індивідуального завдання, модульної контрольної роботи, самостійної роботи студентів, рефератів, поточного тестування.

Формою контролю при вивчені дисципліни є поточний, модульний та підсумковий контроль.

Поточний контроль знань і вмінь студента здійснюється протягом семестру. Об’єктами поточного контролю знань студента є: систематичність, активність, виконання завдань для самостійного опрацювання, контроль яких здійснюється на практичних заняттях.

Варіанти завдань до самостійних та контрольних робіт знаходяться в пакеті документів на дисципліну. Кожне завдання містить теоретичне запитання та практичну задачу. За результатами самостійних завдань та контрольної роботи виставляються модульні оцінки, причому бали, які набрані студентом під час поточного контролю, дораховуються до модульних оцінок. Модульні оцінки доводяться до відома студентів до початку сесії. Оцінка виставляється за повний обсяг знань, отриманий за курс, який включає в себе 2/3 самостійної роботи, контрольні роботи, тестові завдання, доповіді, ведення конспектів лекцій. Студенти, які повністю виконали навчальний план і позитивно атестовані з дисципліни за результатами поточного та модульного контролів, складають залік і підвищують набрану кількість балів (max 40 б.), як підсумкову оцінку.

8 ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ

1. Предмет та завдання вікової психології.
2. Дитинство як соціокультурний феномен.
3. Методи вікової психології.
4. Поняття розвитку людини та його основні сфери: фізична, когнітивна, психосоціальна.
5. Діяльність як основа психічного розвитку та формування особистості в онтогенезі.
6. Поняття віку та вікової кризи. Соціальна ситуація розвитку в кризових періодах.
7. Вікова періодизація. Діалектичний взаємозв'язок вікових періодів.
8. Пренатальний розвиток дитини.
9. Аномалії розвитку плоду та генетичне консультування.
10. Дитячі страхи та їх вплив на розвиток особистоті.
11. Сім'я як перше мікросередовище розвитку новонародженої дитини.
12. Фізичний розвиток дитини у перші 2 роки життя. Криза 1 року.
13. Когнітивний та мовленнєвий розвиток немовляти.
14. Соціальний та емоційний розвиток немовлят.
15. Соціально-психологічна допомога в розвитку немовляти: програми

раннього втручання.

16. Фізичний та когнітивний розвиток у ранньому дитинстві.
17. Розвиток мотивів поведінки та діяльності у ранньому дитинстві.
18. Конфлікти розвитку в ранньому дитинстві. Криза 3-х років.
19. Розвиток Я-концепції та засвоєння гендерних схем.
20. «Гострі» питання та ситуації статевого виховання у ранньому дитинстві.
21. Формування готовності до навчання в школі.
22. Фізичний та когнітивний розвиток у середньому дитинстві.
23. Навчальна діяльність як провідний вид діяльності у середньому дитинстві.
24. Особливості розвитку моральних якостей молодшого школяра.
25. Статево-рольова соціалізація дітей в молодшому шкільному віці.
26. Поняття дорослішання та його історичні аспекти.
27. Анатомо-фізіологічна перебудова організму та її вплив на психічні особливості і поведінку підлітка.
28. Статева ідентичність та сексуальна поведінка у підлітково-юнацькому віці.
29. Криза розвитку в підлітково-юнацькому віці.
30. Роль однолітків, друзів та соціального середовища у формуванні особистості підлітка.
31. Цінності, ідеали та альтернативні способи життя у підлітково-юнацькому віці.
32. Стрес, депресія та засоби подолання важких психічних станів у підлітково-юнацькому віці.
33. Загальна характеристика розвитку у період дорослості.
34. Фізичний та когнітивний розвиток дорослої людини.
35. Особистість студента та фактори, що впливають на її формування.
36. Психосоціальний розвиток у період ранньої дорослості.
37. Рання дорослість як період формування сімейно-шлюбних відносин та народження дітей.
38. Професійний цикл людини в ранній дорослості.
39. Роль гендерних стереотипів у професійному та кар'єрному зростанні жінок.
40. Збереження та зміни фізичних можливостей людей у 40-65 років.
41. Когнітивні навички та професійна діяльність у середній дорослості.
42. Сексуальність та сімейні відносини.
43. Феномен «спустошеного гнізда» у середній дорослості.
44. Фізичний і когнітивний розвиток людей у пізній дорослості (65 р. і більше). Ейджизм та стереотипи.
45. Вихід на пенсію та зміна соціального статусу.
46. Соціальна політика в Україні відносно людей похилого віку.
47. Завершення повного життєвого циклу. Проблема смерті та пошуки шляхів гуманізації процесу вмирання.
48. Розвиток дитини в умовах депривації та неблагополучної родини.
50. Роль гри в когнітивному розвитку дитини.

51. Соціально-психологічні проблеми дітей, що виховуються без опіки батьків.

52. Особливості спілкування дітей дошкільного віку.

53. Особливості вияву темпераменту у ранньому дитинстві.

54. Стилі батьківської поведінки та їх вплив на формування особистості дитини.

55.Фактори, що впливають на засвоєння агресивної та просоціальної поведінки.

56. Психологічна готовність дитини до навчання в школі.

57. Психологічні особливості міжособистісних стосунків в колективі молодших школярів.

58. Формування мотивів навчання у молодших школярів.

59. Психологічні причини «важковиховуваності» підлітків та шляхи її корекції.

60. Психологічні проблеми спілкування в підлітково-юнацькому віці.

61. Психологічні особливості вибору професії і готовності старшого школяра до професійного самовизначення.

62. Дружба та кохання у підлітково-юнацькому віці.

63. Алкоголь, наркотики та секс у житті сучасних юнаків та дівчат.

64. Проблема самотності пізньої дорослості .

65. Міфи та стереотипи, які впливають на професійне самовизначення чоловіків та жінок.

66. Середній вік: «час розквіту» чи «початок кінця».

67. Криза середнього віку. Особливості протікання.

68. Взаємовідносини батьків з дорослими дітьми.

69. Взаємовідносини за догляд за батьками, які старіють (соціально-психологічний аспект).

70. Соціальна політика щодо людей похилого віку в різних країнах світу.

71. Смерть як фінал людського розвитку. Альтернативні шляхи вмирання. Хосписи.

72. Довголіття, довгожителі нашої планети. Запобігання процесу старіння.

9 РОЗПОДІЛ БАЛІВ, ЯКІ ОТРИМУЮТЬ СТУДЕНТИ

Поточний контроль за модулями			
Модуль за тематичним планом дисципліни та форма контролю		**Кількість балів**	
		100 балів	
Змістовий модуль 1. Методологічні основи вікової психології			**20**
1	Активність на практичних заняттях (усна відповідь, доповнення, запитання або виступ з рефератом)	5*2	10
2	Підсумковий контроль.	10	10
Змістовий модуль 2. Психологія дитинства та юності			**20**
1	Дискусія	5	5
2	Активність на практичних заняттях (усна відповідь, доповнення, запитання або виступ з рефератом)	5*2	5
3	Підсумковий контроль.	5	10
Змістовий модуль 3. Психологія дорослості			**20**
1	Активність на практичних заняттях (усна відповідь, доповнення, запитання або виступ з рефератом, анотація)	5*2	10
2	Підсумковий контроль	10	10
	Усього	**60**	**60**
	Залік	**40**	**40**

10 ШКАЛА ОЦІНЮВАННЯ: НАЦІОНАЛЬНА ТА ECTS

Сума балів за всі види навчальної діяльності	**Оцінка ECTS**	**Оцінка за національною шкалою**	
		для екзамену, курсової роботи	**для заліку**
90 – 100	**A**	відмінно	зараховано
82-89	**B**	добре	
75-81	**C**		
66-74	**D**	задовільно	
60-65	**E**		
35-59	**FX**	незадовільно з можливістю повторного складання	не зараховано з можливістю повторного складання
0-34	**F**	незадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни	не зараховано з обов'язковим повторним вивченням дисципліни

11 МІНІМАЛЬНІ ВИМОГИ ДО ЗНАНЬ ТА ВМІНЬ

З тими студентами, які до проведення підсумкового семестрового контролю не встигли виконати всі обов'язкові види робіт та мають підсумкову оцінку від 19 до 59 балів (за шкалою оцінювання), проводяться додаткові індивідуальні заняття, за результатами яких визначається, наскільки глибоко засвоєний матеріал, та чи необхідне повторне вивчення дисципліни.

Дисципліну можна вважати такою, що засвоєна, якщо студент:

1) **знає**:

- предмет, структуру сучасної вікової психології;
- закономірності розвитку психіки людини: рушійні сили психічного розвитку дитини, механізми психічного розвитку особистості;
- основні категорії вікової психології: «новоутворення», «соціальна ситуація», «провідний вид діяльності», «криза»;
- особливості розвитку пізнавальних психічних процесів, емоційно-вольової та мотиваційної сфер особистості на різних етапах онтогенезу;
- індивідуально-психологічні характеристики людей різного віку.

2) **вміє**:

- працювати з навчальною і науковою психологічною літературою;
- враховувати вікові особливості людини в процесі навчання та виховання;
- застосовувати категоріальний апарат вікової психології в системі професійного навчання і практичної діяльності;
- розрізняти сенситивні періоди;
- розвивати креативне мислення в контексті розуміння життєвих подій з позиції конкретної людини.
- аналізувати вікові кризи особистості.

12 ГЛОСАРІЙ

Абстрактне мислення – один із найскладніших, специфічно людських видів мислення, що передбачає розуміння та використання понять, термінів та інших абстрактних категорій.

Агресивність – емоційний стан або особистісна риса людини, що характеризується грубістю, нестриманістю, прагненням невмотивовано заподіяти шкоду іншим людям.

Адаптація – в широкому розумінні – пристосування до подразників, зовнішніх умов існування. Найчастіше проявляється в людини як сенсорна – зміна чутливості як реакція пристосування аналізатора на подразник, і соціальна – процес та результат активного пристосування людини до нових умов соціального середовища.

Адаптація (як механізм соціалізації) – пристосування дитини до вимог дорослого, ототожнення з ним та наслідування його поведінки.

Адекватність – філософське поняття, що вживається в психології як відповідність суб'єктивних образів психіки людини об'єктивній дійсності (наприклад, сприймання, уяви, самооцінки). Також вживається у виявленні співвідношення рівня психічного розвитку певного індивіда віковим нормам.

Акме (в психології) – вершина розвитку особистості, досягнення найвищої точки її розквіту.

Акселерація – явище прискорених темпів фізичного розвитку та фізіологічного дозрівання дітей та підлітків, що вивчається з XX століття.

Активність (як фактор психічного розвитку) – умова і результат психічного розвитку індивіда, що виявляється в його діяльності.

Активність особистісна – здатність особистості до виконання певного виду діяльності та цілеспрямованого перетворення нею навколишнього середовища і самої себе.

Акцентуація рис характеру – надмірне посилення окремих рис характеру людини, крайній варіант норми, що може викликати особистісні проблеми.

Анальна стадія (за З. Фройдом) – друга стадія психосексуального розвитку, впродовж якої чуттєва насолода дитини пов'язана з процесами дефекації.

Андрогінність – поєднання в психіці людини водночас жіночих та чоловічих властивостей. Андрогінна особистість вбирає в себе кращі статеворольові ознаки, тому має високі показники психологічної гнучкості та адаптивності.

Анкетування – метод психологічного чи соціального дослідження, що здійснюється на основі письмового опитування значної кількості людей за певним підбором запитань – анкетою.

Базова довіра (за Е. Еріксоном) – позитивне емоційне ставлення дитини до оточуючого соціального світу, що формується при наявності психологічної атмосфери любові, тепла й підтримки з боку дорослих.

Бесіда (як діагностичний психологічний метод) – метод отримання інформації на основі усного спілкування із досліджуваним за гнучким планом.

Біографічний метод – метод психології, що базується на з'ясуванні впливу життєвих подій на психологічні якості особистості.

Бондінг – підтримуючий емоційно-тілесний контакт батьків з новонародженим, спрямований на подолання почуття самотності і незахищеності малюка внаслідок різкої зміни середовища його існування.

Важковиховуваність – явище несприймання чи опору дитини виховному впливу дорослих, що має стійкий характер і потребує спеціальних корекційних психолого-педагогічних заходів.

Вибір професії – свідоме формування людиною власних професійних інтересів для оптимальної самореалізації в трудовій діяльності.

Вік – 1) тривалість життя живої істоти; 2) конкретний період цього життя.

Вік психологічний – конкретний, обмежений в часі етап психічного розвитку індивіда, що характеризується сукупністю закономірних типових психологічних змін та якостей.

Віковий годинник – внутрішній часовий графік життя особистості, за яким вона визначає відповідність своїх життєвих подій ключовим соціальним подіям періоду дорослості.

Вікова психологія – галузь психологічної науки, що вивчає закономірності розвитку та функціонування психіки людини на всіх етапах її онтогенезу. Внутрішні етичні інстанції (як новоутворення дошкільного віку) - засвоєні дошкільником моральні норми, які регулюють його поведінку у відповідності до соціальних вимог і діють у дитини й при відсутності контролю дорослих.

Внутрішній план дій (як новоутворення пізнавальної сфери молодшого школяра) – спроможність дитини здійснювати попереднє, мисленеве планування подальших дій.

Внутрішня позиція школяра (як новоутворення психіки дитини молодшого шкільного віку) – сформоване загальне позитивне ставлення дитини шестирічного віку до шкільного навчання, її готовність до виконання вимог вчителя, визнання його авторитету.

Гендер – соціальна характеристика людини, що виявляється в певній стереотипній поведінці, яка відповідає маскулінним (чоловічим) чи фемінінним (жіночим) ознакам.

Гендерна роль – існуюча в даній культурі модель статевої поведінки, яку засвоює індивід в процесі соціалізації.

Гендерна соціалізація – засвоєння та відтворення індивідом притаманних певному соціальному довкіллю статевовідповідних нормативів поведінки.

Генеративність (за Е. Еріксоном) – прагнення дорослої людини психологічно увічнити себе шляхом здійснення довготривалого і значимого внеску в оточуючий світ.

Генітальна стадія (за З. Фройдом) – стадія психосексуального розвитку індивіда, впродовж якої формуються та виявляються зрілі гетеросексуальні стосунки.

Геронтогенез – заключний період життя людини, що починається після 60-ти років.

Геронтопсихологія – галузь вікової психології, що вивчає психологічні особливості людей похилого віку.

Гра (як провідна діяльність дошкільнят) – діяльність, в якій діти імітують ролі дорослих, відтворюючи в уявних ситуаціях їх життя, працю та стосунки.

Група референтна – реальна чи уявна суспільна формація, на норми, цінності якої орієнтується певний індивід, та в якій він може найкраще виразитись як особистість.

Гуління – стадія розвитку мовлення немовляти, що виявляється у несвідомій грі базовими фонемами (типу «гу», «агу». Завданням цієї стадії є розробка мовленнєвого апарату дитини.

Дезадаптація шкільна – різновид соціальної дезадаптації, що виявляється у ускладненому або малоефективному пристосуванні дитини до нових суспільних обставин в умовах шкільного навчання.

Депресія – тривалий негативний емоційний стан людини, емоційний розлад, що супроводжується почуттям пригніченості, тотальної апатії, зниження активності у всіх сферах психічного та фізичного життя людини. Депресія виникає внаслідок фізичних, психічних захворювань або як реакція на складні життєві обставини.

Девіантна поведінка – поведінка, що відхиляється від правових та моральних суспільних норм. Девіантна поведінка є однією із ознак важковиховуваності дитини.

Делінквентна поведінка – різновид девіантної, поведінка протиправного, злочинного характеру.

Децентрація мислення (як новоутворення пізнавальної сфери дошкільників) – здатність дитини до врахування думок чи позицій інших людей при вирішенні мислених завдань.

Децентрація емоційна – спроможність особистості відволікатись від власних емоційних переживань і сприйняти емоційний стан іншої людини.

Дивергентне мислення – різновид мислення, який передбачає наявність багатьох однаково правильних і рівноправних відповідей на одне і теж питання.

Дисморфоманія підліткова – надмірна зацикленість підлітків на своїй зовнішності, невдоволеність, пошуки, вигадування її вад чи недоліків. Підліткова дисморфоманія виникає внаслідок тиску соціальних стереотипів та неадекватної самооцінки.

Дисморфофобія підліткова – категоричне несприймання підлітками своєї зовнішності, патологічна зацикленість на її вадах чи недоліках (здебільшого уявних, надуманих).

Дитинство – епоха початкового фізичного, психічного розвитку і фізіологічного дозрівання, протягом якої відбувається підготовка індивіда до дорослого життя. Середня тривалість дитинства – від народження до 10 років.

Дифузна (невизначена) ідентичність (за Марсіа) – уникнення юнаком процесу особистісного самовизначення, що супроводжується тривожністю та невпевненістю в собі.

Діяльність – внутрішня (психічна) і зовнішня (фізична) активність людини, що спрямована на досягнення свідомо поставленої мети.

Довготривала пам'ять – один із видів пам'яті за тривалістю збереження інформації, що забезпечує утримання мозком знань, вмінь та навичок, будь-якої інформації на тривалий період (місяці, роки, десятиріччя) і володіє величезним об'ємом.

Довільність пізнавальної сфери (як новоутворення пізнавальної сфери молодших школярів) – здатність дитини підпорядковувати роботу всіх пізнавальних процесів та уваги усвідомленій меті, використовуючи вольове зусилля для їх організації та роботи.

Дозрівання – лінія розвитку, що веде до стану зрілості.

Доопераційна стадія (за Ж. Піаже) – етап когнітивного розвитку дитини, що триває від 2 до 7 років і виявляється через розвиток мовлення та виконання простих розумових операцій.

Дорослість – епоха життя людини, що настає після юності й характеризується високим ступенем зрілості та самостійності особистості в умовах її повноцінної реалізації в суспільстві (через професійну, громадську діяльність, створення сім'ї та виховання дітей тощо).

Дорослості почуття – базове новоутворення особистісної сфери підліткового віку, якому властиве суб'єктивне почуття готовності і можливості підлітка виконувати соціальні норми та обов'язки, характерні для дорослих.

Дошкільний вік – період онтогенезу, що триває від 3 до 6 років і умовно завершується вступом дитини до школи. Через потужну пізнавальну активність дітей цього віку має синонімічну назву – вік «чомучок».

Евтаназія – дії медика чи іншого суб'єкта, спрямовані на прискорення смерті безнадійно хворої людини.

Егалітарний шлюб – тип шлюбу, в основу якого покладено принцип створення рівних умов для самореалізації кожного партнера, незалежно від його статі.

Егоїзм – негативна риса характеру людини, що виявляється як надмірна зосередженість на своєму «Я» при цілковитому ігноруванні інтересів інших людей.

Егоцентризм – специфічна орієнтація людини на саму себе, зосередженість на власних психічних проявах. Егоцентризм буває тимчасовим віковим, але в умовах неправильного формування особистості може перерости в егоїзм. За змістом егоцентризм проявляється в пізнавальній сфері людини (сприймання, мислення надміру суб'єктивного характеру), моральній (оцінка намірів та вчинків інших людей через проекцію власної особистості) та комунікативній (передача суб'єктом інформації іншим людям із накладанням власних поглядів).

Егоцентричне мовлення – особливість мовлення дітей раннього і дошкільного віку, промовляння вголос думок, що виглядає як розмова дитини із собою.

Егоцентричне мислення – розумова позиція людини, що характеризується її нездатністю прийняти точку зору іншого, відмінну від власної. За змістом егоцентричне мислення протилежне децентричному. Як віковий, цей вид мислення характерний для дітей раннього та дошкільного віку.

Ейджизм – негативне упереджене ставлення суспільства до людей похилого віку, їх знецінення, приниження та дискримінація.

Екзистенційний вакуум (за В. Франклом) – кризовий стан, спричинений втратою особистістю основного життєвого мотиву, а саме сенсу життя.

Експеримент (в психології) – один із основних методів наукового пізнання психіки, що передбачає вивчення певних психічних проявів в спеціально створених або контрольованих умовах із активною роллю дослідника.

Екстраверсія – властивість особистості, що виявляється в більшій спрямованості психічної сфери людини (почуттів, інтересів) на зовнішній світ, ніж на себе. Екстраверсія протилежна інтроверсії.

Ембріональна фаза розвитку людини – другий відрізок пренатального (внутрішньоутробного) розвитку, що починається з 2 тижнів від зачаття і триває до кінця 2-го місяця, під час якого зародок за короткий термін відтворює основні етапи філогенезу, формуючи спадкові ознаки, набуває специфічно людського вигляду.

Емансипація – процес та результат здобуття людиною особистісної незалежності. В психології в основному йдеться про дитячу емансипацію (психологічне відокремлення дитини від значимих дорослих) та гендерну (здобуття особистісної незалежності жінок від чоловіків чи навпаки).

Емпатія – розуміння та прийняття станів, почуттів та ставлень іншої людини, виявляється як співпереживання, співчуття.

Епоха онтогенезу людини – відносно обмежена одиниця вікової періодизації психічного розвитку людини, що характеризується перебудовою всіх систем організму, в тому числі і психіки. У віковій психології визначають такі епохи життя людини – дитинство, дорослішання та дорослість.

Життєвий план – сукупність близьких та віддалених у часі цілей людини, а також програмування способів їх досягнення. Вперше життєвий план формується в юнацькому віці.

Життєвий шлях – індивідуальна історія становлення і розвитку особистості в певному суспільстві.

Задатки – вроджені анатомо-фізіологічні особливості мозку, нервової системи в цілому, що складають природну основу для розвитку певних психічних структур (здібностей, темпераменту, характеру тощо).

Затримка психічного розвитку – відставання дитини від загальноприйнятого темпу вікового психічного розвитку, яке спричинюється травмами чи хворобами головного мозку або психоемоційними розладами. В

умовах спеціального організованого суспільного корекційного впливу затримка психічного розвитку може усуватися.

Знання – результат пізнавальної діяльності людини, сукупність достовірної засвоєної людиною інформації про оточуючий світ чи самого себе.

Зона найближчого розвитку – категорія вікової та педагогічної психології, вперше запропонована Л. С. Виготським, що розуміється як потенційні можливості дитини, її здатність виконувати певні дії спочатку за допомогою дорослих, а згодом – самостійно.

Зрілість особистісна – сукупність розвинених фізіологічних, розумових, вольових, моральних та соціальних якостей людини, що дозволяє їй успішно адаптуватись та реалізуватися в навколишньому середовищі.

Зрілість пенсійна – новоутворення психіки людини похилого віку, що виявляється в позитивному сприйманні перспективи виходу на пенсію, готовності до завершення професійного циклу.

Зрілість психологічна – системна якість особистості, що відображає досягнення стану її повної функціональності, адаптивності та відповідальності.

Зростання – лінія розвитку, що виявляється у поступовому прогресивному збільшенні.

Ігрова діяльність – різновид онтогенетичних діяльностей, в якому значимим є сам процес виконання ігрових дій, а не кінцевий результат, та який має на меті засвоєння суспільного досвіду окремим індивідом. В дорослому віці набуває форм інтелектуальної, ділової чи спортивної гри.

Ідентифікація (в психології) – 1) механізм соціалізації, що діє на основі уподібнення дитини значимому дорослому; 2) механізм психологічного захисту, який працює як привласнення, перенесення людиною значимих якостей іншої особистості на свою психічну сферу.

Ідентичність (психосоціальна тотожність) – баланс, узгодженість між внутрішніми психічними якостями особистості та її соціальними ролями, діяльністю й поведінкою.

Імітація дитяча – здатність дитини копіювати рухи, жести, міміку голос іншої особи. Імітація здебільшого виявляється в ігровій діяльності та спілкуванні дитини.

Імпульсивність дитяча – особливість дитячої поведінки дитини, що виявляється в її слабкому контролі та вольовій регуляції, вчинки зумовлюються переважно безпосередніми бажаннями та примхами.

Інволюція особистісна – процес «зворотного» розвитку окремих якостей особистості, їх спрощення та згортання.

Індивід (індивідуум) – людина як окремий представник біологічного виду (Homo sapiens), носій вродженої бази для формування особистості.

Індивідуалізація (як механізм соціалізації) – свідомі пошуки та вияви своїх неповторних специфічних особистісних якостей.

Індивідуальність – сукупність своєрідних неповторних рис та особливостей людини, що відрізняє її від інших осіб. Індивідуальність проявляється на індивідному рівні – фізичні та фізіологічні ознаки

(зовнішність, зріст) і особистісному – психологічні якості (інтелект, характер, здібності тощо).

Індивідуальні особливості психічного розвитку (в контексті вікової та педагогічної психології) – варіації вияву вікових норм психічного розвитку стосовно конкретної людини.

Індивідуальний стиль діяльності – вироблена і закріплена своєрідність здійснення особистістю певної діяльності. Індивідуальний стиль діяльності формується під впливом таких факторів, як властивості нервової системи людини, умови її навчання та виховання, особливості початку діяльності та адаптація до неї.

Індивідуальний стиль інтелектуальної діяльності – новоутворення пізнавальної сфери юнацького віку, що виявляється як стійка своєрідна система набуття, накопичення, переробки та використання особистістю інформації.

Інтеграція особистісна – 1) поєднання цілей, переконань, життєвих прагнень людини в стрункy логічну систему; досягнення інтеграції є показником особистісної зрілості, 2) механізм соціалізації, що діє як прагнення до максимально повного вираження особистісних рис людини у її взаємодії з іншими особами.

Інтелект – відносно стійка структура розумових здібностей та надбань людини. До складу інтелекту відносять перцептивні, мнемічні, мисленеві, імажинативні якості людини, особливості її уваги тощо; таким чином, інтелект виступає як інтегроване поняття.

Інтеріоризація – процес та результат переходу зовнішніх вимог, знань у внутрішні психічні досягнення індивіда.

Інтроверсія – властивість особистості, що характеризується переважною спрямованістю психіки людини на свій внутрішній світ. Інтроверсія є протилежною екстраверсії.

Інтерв'ю – метод психології, що виявляється в отриманні інформації про певні психологічні особливості людини шляхом її усного опитування за заздалегідь підготовленим планом.

Інтимність (за Р. Стернбергом) – компонент кохання, що виявляється у психологічній привабливості іншої людини як особистості.

Інтроспекція – історичний синонім психологічного методу самоспостереження.

Інфантилізм – збереження в психіці та поведінці людини якостей, що характерні для більш ранніх періодів її розвитку, «надмірна дитячість». Інфантилізм зазвичай виявляється у несамостійності рішень та дій, надмірному почутті незахищеності, залежності, зниженій критичності до себе, неадекватному егоцентризмі.

Іпохондрія – надмірна зацикленість людини на стані свого здоров'я, стурбованість через уявні хвороби або перебільшення реальних проблем фізичного стану людини. Іпохондрія більш характерна для людей похилого віку.

Кар'єра – рух і становище людини як суб'єкта праці в системі громадських, економічних і ділових відносин, зумовлені її особистісними можливостями, ресурсами та соціально-економічною ситуацією.

Когнітивний – синонім до поняття «пізнавальний»; той, що пов'язаний із знаннями.

Комплекс неповноцінності – система негативних ставлень індивіда до себе, переконаність у відсутності або низькому рівні розвитку значимих якостей. Комплекс неповноцінності, як правило, супроводжується заниженою самооцінкою.

Комплекс пожвавлення – новоутворення психіки кінця фази новонародженості, що виявляється як позитивна емоційно-рухова реакція впізнавання та радості дитини про появі значимого дорослого.

Комплексний метод – організаційний метод вікової психології, специфікою якого є поєднання регулярного системного вивчення досліджуваних різних вікових груп впродовж певних проміжків часу.

Комунікація – функція людського спілкування, що характеризується обміном інформацією між учасниками цього спілкування.

Конвергентне мислення – вид мислення, в основу якого покладена спроможність до вироблення єдино правильної точки зору. Конвергентне мислення є протилежним дивергентному, іноді вживається як синонім ригідного мислення.

Конкретних операцій стадія (за Ж. Піаже) – період когнітивного розвитку дитини, що характеризується початком використання в мисленні логіки, аналізу, оцінки, також появою та розвитком здатності класифікувати предмети, формуванням уявлення про збереження кількості речовини.

Конфлікт – неспівпадання, суперечливість несумісних виявів свідомості однієї людини (внутрішній конфлікт особистості) чи інтересів, прагнень кількох людей чи груп (міжособистісний або міжгруповий конфлікт).

Конформність – властивість особистості змінювати, пристосовувати свої погляди, поведінку у відповідність до вимог навколишнього соціального середовища. Конформність як ситуативний прояв є природнім явищем, а як особистісна ознака зумовлює пасивну життєву позицію індивіда.

Криза психологічна – явище загострення внутрішніх суперечностей психіки, що супроводжується різкою і кардинальною перебудовою самосвідомості індивіда та його взаємин з навколишніми людьми, відмиранням старих психологічних структур та появою нових.

Криза нормативна (вікова) – криза психічного розвитку людини, що має більш-менш зпланований, передбачуваний характер з типовими причинами та симптомами. Розрізняють наступні вікові кризи: новонародженості, 1-го року, 3-ох років, 6 (7) років, 13 років, 17 років. У дорослості найбільш типовою є криза середини життя.

Криза ненормативна – криза, спричинена складними, несприятливими життєвими обставинами. Ненормативні кризи мають не планований й автономний щодо вікових криз характер.

Критицизм підлітковий – схильність підлітків скептично ставитись до пояснень дорослих, сумніватись у правильності їх доказів та шукати свої контраргументи.

Кристалізований інтелект – здатність до оперативної переробки людиною інформації та її гнучкого використання в нових умовах.

Лабільність – рухливість, здатність до швидких змін.

Латентна стадія (за З. Фройдом) – стадія психосексуального розвитку, що характеризується пригніченням сексуальної енергії, яка спрямовується на навчання і рухливі ігри.

Лепетання – 1) незв'язне, нерозбірливе мовлення немовляти, 2) стадія розвитку мовлення немовляти, що виявляється у несвідомому вимовлянні окремих складів і призначена для тренування мовленнєвого апарату дитини.

Локус контролю – якість людини, що характеризує її схильність приписувати відповідальність за результати своєї діяльності зовнішнім факторам (обставинам, оточуючим людям тощо) чи внутрішнім (власним зусиллям, здібностям і т.п.). Відповідно, локус контролю буває екстернальним (зовнішнім) чи інтернальним (внутрішнім).

Лонгітюдний метод – організаційний метод вікової психології, спрямований на дослідження психологічних особливостей одних і тих же досліджуваних впродовж тривалого часу (місяці, роки, десятки років). Синонімічна назва методу – поздовжній зріз.

Любов – вище людське почуття, що виявляється в стійкій свідомій прихильності особистості до когось чи чогось, спричиненій визнанням достоїнств цього об'єкту.

Макросередовище (як компонент соціального середовища) – країна з її політичними, економічними, етнічними особливостями, регіон, місто чи село, в якому проживає індивід.

Максималізм юнацький – надмірні вимоги молодих людей до моралі й поведінки себе та інших, категоричне ставлення до дійсності. З набуттям життєвого досвіду юнацькі вияви максималізму згладжуються.

Маскулінність – набір рис людини, які суспільство традиційно вважає чоловічими.

Метод вікової психології – це спосіб наукового вивчення змісту та механізмів психічного розвитку людини.

Метод психології – спосіб наукового вивчення розвитку та функціонування психіки.

Мікросередовище (як компонент соціального середовища) – безпосереднє суспільне оточення індивіда, його сім'я, друзі, знайомі та побутові умови проживання.

Мнемічна діяльність – робота пам'яті як пізнавального процесу.

Мнемотехніка – сукупність прийомів покращення роботи пам'яті.

Молодший шкільний вік – період розвитку дитини, що триває від 6 до 10 років життя і відповідає початковій стадії навчання в школі.

Мотивація – система мотивів, що визначає конкретні форми діяльності або поведінки людини.

Мрія – особлива форма уяви людини, створення образу бажаного майбутнього. Мрія завжди емоційно позитивно зафарбована, але для її досягнення потрібні час та зусилля.

Моторика – рухи, що здійснюються скелетно-мускульною системою людини.

Мудрість – експертна система знань людини, що є зорієнтованою на практичну сторону життя та забезпечує вироблення зважених суджень і прийняття поміркованих рішень.

Навіювання – процес впливу на емоційну сферу психіки людини, що пов'язаний з її зниженою критичністю сприймання інформації.

Навчання – цілеспрямована взаємодія вчителя та учня, спрямована на формування та зростання компетентності учня.

Навчальна діяльність – провідна діяльність молодших школярів, що виявляється в цілеспрямованому засвоєнні ними суспільного досвіду, і, відповідно, формуванні соціальної компетентності.

Наочно-дійове мислення – різновид мислення за ознакою розвитку в онтогенезі людини, що відбувається на основі здійснення рухових операцій (дій) з реальними предметами. Як провідний вид мислення, наочно-дійове характерне для раннього віку.

Наочно-образне мислення – вид мислення за ознакою розвитку в онтогенезі людини, при якому відбувається оперування образами конкретних предметів чи явищ дійсності.

Наслідування – форма поведінки людини, яка виявляється у копіюванні, відтворенні дій, поглядів чи виявів характеру інших осіб.

Научіння – набуття людиною чи твариною певного психофізичного досвіду та здатність його ефективно використовувати.

Невроз – одна із основних форм нейропсихічних розладів, що спричинюється порушенням особливо значимих життєвих стосунків людини і супроводжується перевантаженням нервової діяльності людини. Невроз критично сприймається хворими і не виводить з ладу інтелект, що відрізняє його від психозу.

Негативізм дитячий – нелогічна протидія дитини впливу дорослих, що виявляється в безпосередньому опорі, демонстративній відмові виконувати їх вимоги (пасивна форма негативізму) чи виконані дій, протилежних до вимог вихователів (активна форма негативізму). Негативізм дитини може бути ознакою вікової кризи психічного розвитку або наслідком педагогічних прорахунків дорослих у вихованні.

Немовляти період – віковий етап розвитку дитини, що починається з завершенням фази новонародженості (близько 4-6 тижнів) та триває до одного року і супроводжується формуванням істотних надбань як фізичного, так і психічного розвитку. Передумовою виникнення психічних новоутворень періоду немовляти, є забезпечення провідної діяльності даного віку – безпосереднього емоційного спілкування з дорослими.

Нерівномірність психічного розвитку – особливість розвитку психіки людини, що виявляється в фазах чергування прискореного розвитку певних

психічних функцій та уповільненого розвитку інших в конкретному віковому періоді.

Несвідоме – рівень вияву психіки людини, який знаходиться поза контролем свідомості; зміст несвідомого має вплив на всю психіку і життєдіяльність індивіда, але механізми цього впливу наукою остаточно не з'ясований. Вагома роль несвідомому надана в психоаналітичній концепції З. Фройда.

Новоутворення психічні – прогресивні надбання психіки, що є узагальненим результатом психічного розвитку індивіда в певному віковому періоді, один із критеріїв адекватності психічного розвитку людини.

Новонародженості фаза – початковий відрізок постнатального життя дитини, що триває близько 1-1,5 місяця після її народження і характеризується тісним взаємозв'язком фізичного та психічного розвитку.

Образ «Я» – узагальнене суб'єктивне уявлення людини про свої якості.

Онтогенез – індивідуальний розвиток живого організму від зародження до смерті.

Опанувальна поведінка – тип конструктивного реагування особистості на стресову ситуацію, що передбачає усвідомлення та позитивне розв'язання життєвих суперечностей та труднощів.

Оральна стадія (за З. Фройдом) – перша стадія психосексуального розвитку, якій притаманне отримання немовлям сексуального задоволення через процеси годування – смоктання, а згодом кусання та жування.

Особистість – одна із центральних психологічних категорій, якість індивіда як свідомої, залученої до повноцінних суспільних взаємин особи. Особистість є набутою якістю індивіда, вона формується за рахунок взаємодії біологічного, соціального факторів та активності самої людини.

Очікування соціальні – система вимог, норм поведінки окремого індивіда при виконанні певної соціальної ролі. Очікування соціальні санкціонують та впорядковують систему стосунків та взаємин в суспільстві, хоча мають неформальний характер.

Перцептивна діяльність – сукупна дія процесів відчуття та сприймання.

Підкріплення (в біхевіоризмі) – вплив на дитину соціуму, що підсилює вірогідність повторення попередньої поведінкової реакції.

Підлітковий період – перехідний від дитинства до дорослості вік, що триває від 10 (11) до 15 років і охоплює навчання дитини в основній школі.

Підліткова реакція групування – потреба підлітка в приналежності до групи, що виражається через його прагнення перебувати в середовищі ровесників та взаємодіяти з ними.

Підліткова реакція емансипації – прагнення підлітків звільнитись від опіки, контролю дорослих і здобути автономність від старшого покоління.

Підліткова реакція опозиції – протиставлення цінностей та норм підлітка вимогам дорослих.

Підліткова шкільна дезадаптація – уповільнене, ускладнене пристосування підлітка до умов навчання в основній школі (5-9 класи).

Підсвідомість – структурний компонент психіки людини, вияв несвідомого, який містить інформацію-спогади, що в даний момент знаходиться за межами свідомості, але легко може бути туди переведена.

Поведінка – сукупність дій тварини або вчинків людини, зовнішній вияв психічної діяльності. У тварин поведінка має переважно інстинктивний характер, у людини є, як правило, показником усвідомлених дій.

Покликання – усвідомлення людиною свого життєвого призначення і спрямування, що надає осмисленості, доцільності її діяльності. Покликання виступає одним із факторів вибору професії.

Порівняльний метод – метод вікової психології, що використовується для виявлення динаміки певної психічної функції через її одночасне дослідження у представників різних вікових періодів – дітей, підлітків, юнаків чи дорослих. Синонімічною назвою методу є поперечний зріз.

Постнатальна стадія – розвиток людини після її народження і до смерті.

Потреба у самоствердженні підліткова – спрямованість підлітка на пошуки, виявлення та реалізацію своєї індивідуальності, унікальності в системі соціальних зв'язків.

Рефлекс – закономірна реакція організму на зміни зовнішнього чи внутрішнього середовища, здійснювана через центральну нервову систему у відповідь на подразнення рецепторів. Існують вроджені (безумовні) і набуті (умовні) рефлекси.

Рефлексія – 1) самоаналіз, самопізнання людиною внутрішніх психічних актів та станів; 2) (як новоутворення психіки молодшого школяра) – здатність дитини до самоаналізу розумової діяльності та поведінки.

Самооцінка особистості – оцінка людиною своїх якостей, себе, рівня успішності власної діяльності, сприйняття своєї особи іншими людьми, виходячи з системи цінностей людини.

Самосвідомість – усвідомлення людиною себе самої як особистості: своєї діяльності як члена суспільства, стосунків з іншими людьми, рис характеру, власних дій та вчинків, їх мотивів, цілей, розумових, моральних, фізичних якостей тощо.

Уміння – здатність людини усвідомлено застосовувати набуті знання.

Цінність – поняття, що фіксує позитивне або негативне значення будь-якого об’єкта чи явища для суб’єкта.

«Я» – в психоаналізі визначається як свідомість, розумна, раціональна частина психіки. «Я» формується під впливом суспільства, яке висуває свої вимоги до людини.

13 РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Базова

1. Вікова психологія : Навч. посібник / О. П. Сергєєнкова, О. А. Столярчук, О. П. Коханова, О. В. Пасєка. – К. : ЦУЛ, 2012. – 376 с.
2. Вікова та педагогічна психологія : Реком. МОНУ як навч. посібник для студ. ВНЗ / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук [та ін.]. – 3-тє вид., випр. й доп. – К. : Каравела, 2012. – 400 с.
3. Гуцуляк Н. М., Рудюк Н. Г. Вікова психологія: курс лекцій / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці : Рута, 2007. – 95 с.
4. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія : Навч. посібник / Т. В. Дудкевич. – Реком. МОН молодь спорт України [для студ. ВНЗ] / Т. В. Дуткевич. – К. : ЦУЛ, 2012. – 424 с.
5. Забродський М. М. Вікова психологія : Навч. посібник. – К. : Міжрегіон. акад. упр. персоналом, 2002. – 103 с.
6. Кутішенко В. П. Психологія розвитку та вікова психологія: практикум: Навч. посіб. / В. П. Кутішенко, С. О. Ставицька. – К. : Каравела, 2009. – 448 с.
7. Москалець В. П. Психологія особистості : Навч. посіб. для студ. ВНЗ // Прикарпатський нац. ун-т ім.В.Стефаника. – Київ : ЦУЛ, 2013 р. – 260 с.
8. Токарева Н. М. Шамне А. В. Вікова та педагогічна психологія : навчальний посібник [для студентів вищих навчальних закладів] / Н. М. Токарева, А. В. Шамне. – Київ, 2017 – 548 с.
9. Павелків Р. В. Вікова психологія : [підруч. для студ. вищ. навч. закл.]. – К. : Кондор, 2015. – 469 с.
10. Поліщук В. М. Вікова і педагогічна психологія : навчальний посібник / В. М. Поліщук. – Вид. 3-тє, виправ. – Суми : Університетська книга, 2010. – 352 с.
11. Савчин М. В Вікова психологія : Навч. посібник / М. Н. Савчин, Л. П. Василенко. – К. : Академвидав, 2005. – 360 с. – (Альма-матер).
12. Ушакова І. М. Вікова психологія: курс лекцій / І. М. Ушакова. – Х. : НУЦЗУ, 2016. – 123 с.

Допоміжна

13. Абрамова Г. С. Возрастная психология / Г. С.Абрамова. – М. : «Академия»; Раритет. – 1997. – 704 с.
14. Амосов Н. М. Преодоление старости / Н. М. Амосов. – М. : Изд-во «Будь здоров!», 1996. – 190 с.
15. Бех І. Д. Від волі до особистості / І. Д. Бех. – К. : Україна-Віта, 1995. – 207 с.
16. Гарбузов В. И. Практическая психотерапия, или как вернуть ребенку и ребенку уверенность в себе, истенное достоинство и здоровъе / В. И. Гарбузов. – СПб. : АО «Сфера», 1994. – 160 с.

17. Годфруа Ж. Что такое психология? : В 2 томах. / Ж. Годфруа; пер. с фр. – М. : Мир, 1996. – Т. 1. – 496 с.

18. Гамезо М. В., Петрова Е. А., Орлова Л. М. Возрастная и педагогическая психология : Учеб. пособие для студентов всех специальностей педагогических вузов. — М. : Педагогическое общество, 2003. – 512 с.

19. Выготский Л. С. Вопросы детской психологии / Л. С. Виготский. – Собр. соч., Т.4. – М. : Педагогика, 1984. – 432 с.

20. Вікова і педагогічна психологія: Практикум / Черкаський держ. технологічний ун-т / Старовойтенко Н. В. (уклад.). – Черкаси : ЧДТУ, 2003. – 51 с.

21. Вікова психологія : Практикум: Керівництво до практ. і лаб. занять. / Щотка О. П., Бойправ М. Д., Пісоцький В. П. та ін.; За наук. ред. О. П. Щотки; Ніжин. держ. пед. ун-т ім. М.Гоголя. – Ніжин, 2006. – 307 с.

22. Волков Б. С. Психология подростка / Б. С. Волков. – СПб., 2010. – 208 с.

23. Гаврилина Л. К., Бызова В. М. Кризисы взрослой жизни. Моменты роста / Л. К. Гаврилина, В. М. Бызова. – М., 2010. – 221 с.

24. Дарвиш О. Б. Возрастная психология / О. Б. Дарвиш. − М. : Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003. – 264 с.

25. Долинська Л. В. Геронтопсихологія. Практикум: Хрестоматія ; Реком. МОН молодь спорт України як [навч. посібник для студ. ВНЗ] / Л. В. Долинська, Л. М. Співак. – К. : Каравела, 2012. – 240 с.

26. Карабанова О. А. Возрастная психология. Конспект лекций / О. А. Карабанова.–М. : Айрис-прес, 2005. –240 с.

27. Кон И. С. Психология старшекласника / И. С. Кон. – М., 1980. – 192 с.

28. Кон И. С. Психология ранней юности / И. С. Кон : [Кн. для учителя]. – М. : Просвещение, 1989. – 255 с.: ил. – (Психол. наука – школе).

29. Костюк Г. С. – особистість, вчений, громадянин / за ред. акад. С. Д. Максименка ; упоряд. канд. психол. наук В. В.Андрієвська. – К. : Ніка-Центр, 2010. – 216 с.

30. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг, Д. Бокум. – 9-е изд. – СПб. : Питер, 2011. – 940 с. – (Серия «Мастера психологии»).

31. Козлов Н. И. Лучшие психологические игры и упражнения / Н. И. Козлов. – Екатеринбург : Узд-во АРД ЛТД, 1997. – 144 с.

32. Кузикова С. Б. Психологическая программа коррекции и развития личности ребенка в подростковом возрасте : Учеб.- метод. пособие / С. Б. Кузикова. – Суми : СДПУ, 2001. – 316 с.

33. Кулагина И. Ю. Возрастная психология. Полный жизненный цикл развития человека / И. Ю. Кулагина.− М. : ТЦ Сфера, 2005. – 464 с.

34. Мухина В. С. Детская психология : [Учебник для студентов пед. институтов] / В. С. Мухина ; Под ред. Л. Г. Венгера– 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Просвещение, 1985. – 272 с.

35. Миллер С. Психология развития. Методы исследования. / С. Миллер. – СПб. : Питер, 2002. – 464 с.

36. Обухова Л. Ф. Возрастная психология / Л. Ф. Обухова. – М. : Издательство Юрайт ; МГППУ, 2011. – 460 с. – (Серия : Основы наук).

37. Психология развития личности. Средний возраст, старение, смерть / под ред. А. А. Реана. – М. : АСТ ; СПб. : ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2007. – 284 с. – (Психология – лучшее).

38. Психология социальной работы / О. Н. Александрова,О. Н. Боголюбова, Н. Л. Васильева и др. ; Под общей ред. М. А. Гулиной. СПб. : Питер, 2002. – 352 с.

39. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст. Пробема становления личности / Х. Ремшмидт ; [Пер. с немец.]. – М., 1994. – 319 с.

40. Титаренко Т. М. Психологія життєвої кризи / Відп. ред. Т. М. Титаренко. – К., 1998. – 258 с.

41. Титаренко Т. М. Як будувати власне майбутнє: Життєві завдання особистості : [наук. моногр.] / [Т. М. Титаренко, О. Г. Злобіна, Л. А. Лєпіхова та ін.]; за наук. ред. Т. М. Титаренко ; Національна академія пед. н. України, Інститут соціальної та політичної психології. – Кіровоград : Імекс/ЛТД, 2012. – 512 с.

42. Фройд З. Вступ до психоаналізу / З. Фройд. – [Пер. з нім. П. Таращук]. – К. : Основи, 1998. – 709 с.

43. Фопель К. Чтобы дети были счастливы: Психологические игры и упражнения для детей школьного возраста / К. Фопель. – [Пер. с нем]. – М. : Генезис, 2005. – 255 с.

44. Ansbacher B. L. Alfred Adler and humanistic psychology // J. of Humanistic Psvchol. 1971. – V. II. P. 53-63.

45. Bandura A. Self-efficacy: tovard a unifying theory of behavioral change / Albert Bandura // Psychologycal review, 1977. – Vol / 84 (2). – P. 191-215.

46. Froomme E / Psychoanalis and Zen Budalism. – Zen Budalism and Psychoanalis. – W.Y. – 1960. – P. 87-88.

47. Hoffman. J. A. Psychological separation of late adolescents from their parents / J. A. Hoffman // Joumal of Counseling Psychology/ – 1984. – Vol. 31. – № 2. – P. 170-178.

48. Markus H. The dynamic self-concept: A social psychological perspective / H. Markus, E. Wurf // Annual Review of Psyshology. – 1987. – Vol. 38. – P. 299-337.

14 ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ

1. http://vuzlib.com/content/category
2. http://www.nbuv.gov.ua/
3. http://lib.kture.kharkov.ua/
4. http://www.psy-science.com.ua/PsInsUa.html
5. http://www.social-science.com.ua/jornal_content/
6. http://chitalka.info/ps_26/index.html

15 ПСИХОДІАГНОСТИЧНИЙ ПРАКТИКУМ З ВІКОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Тест 20-ти висловлювань (модифікований на основі методики вивчення емпіричних установок особистості М. Куна, Т. Макпарленда)

Мета: вивчення рівня рефлексивності підлітків (юнаків).

Хід виконання: Досліджуваним роздаються аркуші з інструкцією: «Напишіть на кожній (по можливості) пронумерованій лінійці відповідь на прості запитання «Хто Я? Який Я?» Відповідайте так, наче ви спілкуєтесь з самим собою, а не з кимось іншим. Розміщуйте відповіді в тій послідовності, в якій вони спадають Вам на думку. Час роботи 12 хвилин».

Робочий аркуш має такий вигляд:

П.І.П._____ Дата _____
Школа (Навчал. Заклад) _____ Клас (Група) _____
1. _____
2. _____
3. _____
4. _____
19. _____
20. _____

Обробка та аналіз одержаних даних

Загальна кількість відповідей у різних респондентів варіює від 1 до 27-ти і більше. Чим вища здатність людини до рефлексії, тим їх більше.

Рівні рефлексивності:

Низький рівень рефлексивності: від 0 до 5 віповідей

Середній рівень рефлексивності: від 6 до 19 віповідей

Високий рівень рефлексивності: від 20 і більше віповідей.

Методика особистісного диференціалу адаптована в НДІ імені В. М. Бехтерева

Мета: визначення емоційно-оцінних ставлень людини до себе, її самооцінки.

Необхідний матеріал*:* бланк ОД з протилежними рисами особистості

Хід проведення:

Досліджуваним роздаються бланки з надрукованими в них прикметниками, що відображають рівень самоповаги, вольові якості, інтро-екстровертованість особистості. Пропонується самим оцінити себе по 21-му пункту, відмітивши на бланку лише одну цифру від (+3) до (–3).

Методика може бути використана для вимірювання взаємних оцінок досліджуваних.

Інструкція: «Перед вами 21 пара прикметників, які характеризують особистість. Будь ласка, оцініть наскільки вираженими є ці ознаки у Вас та обведіть на бланку цифру, що відображає вашу оцінку її вираженості відповідно до шкали:

3 – яскраво виражена ознака;

2 – ознака виражена;

1 – незначно, трішки виражена ознака;

0 – обидві ознаки виражені рівною мірою (не виражена жодна ознака, важко відповісти)».

Час виконання – 10 хвилин.

Обробка та аналіз результатів:

Підрахуйте загальну кількість балів окремо за шкалами оцінки (О), сили (С), активності (А). Загальний рівень вираження цих компонентів:

1. до -6 балів – низький рівень;
2. від -5 до +5 балів – середній;
3. від +6 балів і більше – високий.

Фактор оцінки **(О)** свідчить про рівень ***самоповаги-самопринижения***.

Отримані ***високі бали*** вказують на те, що досліджуваний приймає себе як особистість, задоволений собою, позитивно оцінює свої якості, можливості, схильний усвідомлювати себе як носія позитивних, соціально бажаних характеристик.

Низькі значення цього фактора наголошують на критичному ставленні до себе, невдоволеністю власною поведінкою, рівнем досягнень, особливостями особистості, низьким рівнем прийняття власного «Я». Отримані негативні бали свідчать про можливі невротичні проблеми, пов'язані з відчуттям нікчемності своєї особистості. Взагалі, фактор (О) використовується для діагностики рівня привабливості, симпатії-антипатії, емоційного ставлення людини до власного образу «Я».

При використані ОД для вимірювання взаємних оцінок фактор (О) інтерпретується як свідчення рівня привабливості, симпатії, яким володіє одна

людина у сприйнятті іншої. При цьому позитивні (+) значення цього фактора відповідають перевазі, що надається об’єкту оцінки, негативні (–) – його відторгненню.

Фактор сили **(С)** свідчить про ***усвідомлення і оцінку людиною своїх вольових якостей.***

Високі показники за фактором (С) вказують на впевненість у собі, незалежність, здатність розраховувати на власні сили в несподіваних або важких ситуаціях.

Низькі показники свідчать про недостатній рівень самоконтролю, нездатність дотримуватись прийнятої лінії поведінки, її залежність від зовнішніх оцінок та обставин. Особливо низькі показники позитивно корелюють з наявністю астенії, високого рівня тривожності.

У взаємних оцінках фактор (С) виявляє стосунки домінування-підкорення, як вони сприймаються суб’єктом оцінки.

Фактор активності **(А)** інтерпретується як свідчення ***екстра-інтровертованості особистості.***

Позитивні (+) значення вказують на екстравертованість, високу активність, комунікабельність, імпульсивність особистості.

Негативні значення (–) інтерпретуються як інтровертованість, певна пасивність, замкнутість, малоконтактність, спокійні емоційні реакції.

У взаємних оцінках відображається сприйняття людьми особистісних особливостей один одного.

При аналізі та інтерпретації даних, отриманих за допомогою ОД, слід пам'ятати, що в них відображені суб'єктивні, емоційно-оцінні уявлення людини про саму себе та інших людей, її ставлення, які можуть лише частково відповідати реальному стану справ, але часто самі по собі мають першочергове значення.

Отримані результати є достатньо важливими показниками для вирішення таких завдань, як діагностика неврозів, граничних станів, контроль ефективності психокорекції та психотерапії.

БЛАНК ОСОБИСТІСНИЙ ДЕФЕРЕНЦІАЛ

Прізвище І. П._____ Стать_____ Вік_____					
О	+	1. Привабливий	3 2 1 0 1 2 3	–	Непривабливий
С	–	2. Слабкий	3 2 1 0 1 2 3	+	Сильний
А	+	3. Балакучий	3 2 1 0 1 2 3	–	Мовчазний
О	–	4. Безвідповідальний	3 2 1 0 1 2 3	+	Сумлінний
С	+	5. Упертий	3 2 1 0 1 2 3	–	Поступливий
А	–	6. Замкнутий	3 2 1 0 1 2 3	+	Відкритий
О	+	7. Добрий	3 2 1 0 1 2 3	–	Егоїстичний
С	–	8. Залежний	3 2 1 0 1 2 3	+	Незалежний
А	+	9. Діяльний	3 2 1 0 1 2 3	–	Пасивний
О	–	10. Черствий	3 2 1 0 1 2 3	+	Чуйний
С	+	11. Рішучий	3 2 1 0 1 2 3	–	Нерішучий
А	–	12. Млявий	3 2 1 0 1 2 3	+	Енергійний
О	+	13. Справедливий	3 2 1 0 1 2 3	–	Несправедливий
С	–	14. Розслаблений	3 2 1 0 1 2 3	+	Напружений
А	+	15. Метушливий	3 2 1 0 1 2 3	–	Спокійний
О	–	16. Ворожий	3 2 1 0 1 2 3	+	Доброзичливий
С	+	17. Впевнений	3 2 1 0 1 2 3	–	Невпевнений
А	–	18. Відлюдний	3 2 1 0 1 2 3	+	Комунікабельний
О	+	19. Честний	3 2 1 0 1 2 3	–	Нещирий
С	–	20. Несамостійний	3 2 1 0 1 2 3	+	Самостійний
А	+	21. Дратівливий	3 2 1 0 1 2 3	–	Незворушний

Тест-опитувальник для визначення самоставлення особистості (В. В. Столін, С. Р. Пантелєєв)

Мета: визначення емоційного та семантичного змісту ставлення особистості до себе.

Необхідний матеріал: опитувальник, бланк для відповідей.

Хід проведення:

Досліджуваним пропонується опитувальник, що налічує 110 тверджень.

Інструкція: «Уважно прочитайте запропоновані Вам твердження і обведіть одну з двох відповідей на окремому бланку поряд з номером кожного твердження: обведіть знак «+» – якщо Ви погоджуєтесь або знак «-» – якщо не погоджуєтесь.

Над твердженнями довго не роздумуйте. Правильних і неправильних відповідей немає.

Текст опитувальника.

1. Мої слова досить рідко розходяться зі справами.
2. Випадковому знайомому я швидше за все видамся людиною приємною.
3. До чужих проблем я завжди ставлюсь з тим же розумінням, що і до своїх.
4. У мене часто виникає неприємне відчуття, коли я подумки розмовляю.
5. Думаю, що більшість моїх знайомих ставиться до мене з симпатією.
6. Найрозумніше, що може зробити людина у своєму житті, – це підкоритися власній долі.
7. У мене достатньо здібностей та енергії втілити в життя задумане.
8. Якби Я роздвоївся, то мені було б дуже цікаво спілкуватися зі своїм двійником.
9. Я не здатен завдати душевного болю коханим та рідним мені людям.
10. Я вважаю, що іноді не гріх пожаліти самого себе.
11. Зробивши якийсь промах, я часто не можу зрозуміти, як мені могло прийти в голову, що із задуманого могло вийти щось гарне.
12. Частіше я схвалюю свої плани і вчинки.
13. В моїй особистості є, мабуть, щось таке, що здатне викликати у інших гостру неприязнь.
14. Коли я намагаюся себе оцінити, я насамперед бачу свої недоліки.
15. У мене не виходить бути для коханої людини цікавим тривалий час.
16. Можна сказати, що я ціную себе досить високо.
17. Мій внутрішній голос рідко підказує мені те, з чим би я кінець кінцем погодився.
18. Багато моїх знайомих не сприймають мене серйозно.
19. Бувало, і не раз, що я сам сильно ненавидів себе.
20. Мені заважає нестача волі, енергії та цілеспрямованості.

21. В моєму житті виникали такі обставини, коли я йшов на угоду з власною совістю.

22. Іноді я сам себе погано розумію.

23. Часом мені буває дуже болісно спілкуватися з самим собою.

24. Думаю, що без великих зусиль міг би знайти спільну мову з будь-якою розумною та знаючою людиною.

25. Якщо я і ставлюся до кого-небудь з докором, то насамперед до самого себе.

26. Іноді я сумніваюсь, чи можна любити мене по-справжньому.

27. Часто мої суперечки з самим собою обриваються думкою, що все одно вийде не так, як я вирішив.

28. Моє ставлення до самого себе можна назвати дружнім.

29. Навряд чи знайдуться люди, яким я не до душі.

30. Часто я не без сарказму жартую над собою.

31. Якби моє друге «Я» існувало, то для мене це був би найнудніший партнер по спілкуванню.

32. Я вважаю, що я достатньо склався як особистість і тому не витрачаю багато сили на те, щоб в чомусь стати іншим.

33. В цілому мене влаштовує те, який я є.

34. На жаль, дуже багато людей не розділяють моїх поглядів на життя.

35. Загалом я можу сказати, що поважаю себе.

36. Я думаю, що маю надійного і розумного порадника в самому собі.

37. Я досить часто дратуюсь від самого себе.

38. Я часто, але досить безуспішно, намагаюсь в собі щось змінити.

39. Я думаю, що моя особистість значно цікавіша і багатша, ніж це може видатися на перший погляд.

40. Мої достоїнства загалом переважають над моїми недоліками.

41. Я рідко залишаюсь незрозумілим в самому важливому для мене.

42. Думаю, що інші в цілому оцінюють мене досить високо.

43. Те, що зі мною трапляється, – це справа моїх рук.

44. Якщо я сперечаюсь з собою, то завжди впевнений, що знайду єдине правильне рішення.

45. Коли зі мною трапляються неприємності, як правило, я кажу: «Так тобі і треба».

46. Я не вважаю, що достатньо духовно цікавий для того, щоб бути привабливим для багатьох людей.

47. У мене часто виникають сумніви, чи такий я насправді, яким себе уявляю.

48. Я не здатен зрадити навіть подумки.

49. Частіше всього я думаю про себе з дружньою іронією.

50. Мені здається, що мало хто може подумати про мене погано.

51. Я впевнений, що на мене можна покластися у самих відповідальних справах.

52. Я можу сказати, що в цілому я контролюю свою долю.

53. Я ніколи не видаю думки, які мені сподобались за свої.

54. Яким би я не видавався оточуючим, я знаю, що в глибині душі я кращий, ніж більшість інших.

55. Я хотів би залишитися таким, який я є.

56. Я завжди радий критиці на мою адресу, якщо вона обгрунтована і справедлива.

57. Мені здається, що якби таких людей як я було більше, то життя змінилося б на краще.

58. Моя думка має достатню вагу в очах оточуючих.

59. Щось заважає мені зрозуміти себе по-справжньому.

60. У мені є чимало такого, що навряд чи викликає симпатію.

61. В складних обставинах я зазвичай не чекаю, доки проблеми вирішаться самі собою.

62. Іноді я намагаюсь видати себе не за того, хто я є.

63. Бути поблажливим до власних слабостей цілком природно.

64. Я впевнився, що глибоке проникнення в себе – малоприємне та досить ризиковане заняття.

65. Я ніколи не дратуюсь і не злюсь без особливих на те причин.

66. В мене бували такі моменти, коли я розумів, що мене є за що зневажати.

67. Я часто відчуваю, що мало впливаю на те, що зі мною відбувається.

68. Саме багатство та глибина мого внутрішнього світу і визначають мою цінність як особистості.

69. Тривалі суперечки з собою частіше залишають гіркий осадок в моїй душі, ніж приносять полегшення.

70. Думаю, що спілкування зі мною приносить людям відверте задоволення.

71. Якщо говорити відверто, іноді я буваю дуже неприємним.

72. Можна сказати, що я собі подобаюсь.

73. Я – людина надійна.

74. Здійснення мої бажань мало залежить від везіння.

75. Моє внутрішнє «Я» завжди мені цікаве.

76. Мені дуже просто переконати себе не засмучуватися через дрібниці.

77. Близьким людям притаманно мене недооцінювати.

78. У мене в житті часто бувають хвилини, коли я сам собі огидний.

79. Мені здається, що я все-таки не вмію сердитися на себе по-справжньому.

80. Я переконався, що в серйозних справах на мене краще не розраховувати.

81. Іноді мені здається, що я якийсь дивний.

82. Я не схильний пасувати перед труднощами.

83. Моє власне «Я» не видається мені чимось вартим уваги.

84. Мені здається, що глибоко обдумуючи свої внутрішні проблеми, я навчився значно краще себе розуміти.

85. Навряд чи я викликаю симпатію у більшості моїх знайомих.

86. Мені траплялось робити такі вчинки, яким навряд чи можна знайти виправдання.

87. Десь у глибині душі я вважаю себе слабаком.

88. Якщо я відверто і звинувачую себе в чомусь, то, як правило, викривального запалу вистачає ненадовго.

89. Мій характер, яким би він не був, цілком мене влаштовує.

90. Я цілком ясно уявляю собі, що чекає мене попереду.

91. Іноді мені буває досить важко знайти спільну мову зі своїм внутрішнім «Я».

92. Мої думки про себе найчастіше зводяться до звинувачень на власну адресу.

93. Я не хотів би сильно мінятися навіть на краще, тому що кожна зміна – це втрата якоїсь дорогої часточки самого себе.

94. В результаті моїх дій досить часто виходить зовсім не те, на що я розраховував.

95. Навряд чи в мені є щось, чого б я не знав.

96. Мені ще багато чого не вистачає, щоб з впевненістю сказати собі: «Так, я цілком зріла особистість».

97. В мені цілком мирно вживаються як мої переваги, так і мої недоліки.

98. Іноді я надаю «безкорисну» допомогу людям лише для того, щоб краще виглядати у власних очах.

99. Мені досить часто і безуспішно доводиться виправдовуватися перед самим собою.

100. Ті, хто мене не любить, просто не знають, яка я людина.

101. Переконати себе в чомусь для мене нескладно.

102. Я не відчуваю нестачі в близьких та розуміючих мене людях.

103. Мені здається, що мало хто поважає мене по-справжньому.

104. Якщо не бути дріб'язковим, то в цілому мені себе немає в чому дорікнути.

105. Я сам створив себе таким, який я є.

106. Думка інших про мене цілком співпадає з моєю власною.

107. Я сам хотів багато в чому себе переробити.

108. До мене ставляться так, як я того заслуговую.

109. Думаю, що моя доля все-одно складеться не так, як мені хочеться.

110. Впевнений, що в житті я на своєму місці.

Обробка та аналіз результатів:

Проводиться підрахунок «сирих балів» шкальних значень згідно ключа. При співпаданні з ключем нараховується 1 бал, при неспівпаданні – 0 балів.

Ключ:

1. **Відвертість:**

«+»: 1, 3, 9, 48, 53, 56, 65.

«-»: 21, 62, 86, 98.

2. **Самовпевненість:**

«+»: 7, 24, 30, 35, 36, 51, 52, 58, 61, 78, 82.

«-»: 20, 80, 103.

3. **Самокерівництво:**

«+»: 43, 44, 45, 74, 76, 84, 90, 105, 106, 108, 110.

«-»: 109.

4. **Дзеркальне «Я»:**

«+»: 2, 5, 29, 41, 42, 50, 102.

«-»: 13, 18, 34, 85.

5. **Самоцінність:**

«+»: 8, 16, 39, 54, 57, 68, 70, 75, 100.

«-»: 15, 26, 31, 46, 83.

6. **Самоприйняття:**

«+»: 10, 12, 17, 28, 40, 49, 63, 72, 77, 79, 88, 97.

«-»: -

7. **Самоприв'язаність:**

«+»: 6, 32, 33, 55, 89, 95, 101, 104.

«-»: 96, 107.

8. **Конфліктність:**

«+»: 4, 11, 22, 23, 27, 38, 47, 59, 64, 67, 69, 81, 91, 94, 99.

«-»: -

9. **Самозвинувачення:**

«+»: 14, 19, 25, 37, 60, 66, 71, 78, 87, 92.

«-»: -

В подальшому «сирі бали» переводяться у стенові показники:

Норми (в стенах)

Стени / шкали	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	0	0	1	2-3	4-5	6-7	8	9	10	11
2	0-1	2	3-4	5-6	7-9	10	11-12	13	13	14
3	0-1	2	3	4-5	6	7	8	9-10	11	12
4	0	1	2	3-4	5	6-7	8	9	10	11
5	0-1	2	3	4-5	6-7	8	9-10	11	12	13-14
6	0-1	2	3-4	5-6	6-7	8	9	10	11	12
7	0	1	2-3	4-5	6	7-8	7-8	9	10	11
8	0	0	1-2	3-4	5-7	8-9	11-12	13	14	15
9	0	1	2	3-4	5	6-7	8	9	10	10

Самоставлення, – це ставлення людини до себе, міра ухвалення або неприйняття індивідом самого себе.

Шкала 1 – внутрішня чесність – «Відкритість» – визначає переважання однієї з двох тенденцій: або конформності, вираженої мотивації соціального схвалення, або критичності, глибокого усвідомлення себе, внутрішньої чесності та відкритості.

Високі значення відображають виражену захисну поведінку особистості, бажання відповідати загальноприйнятим нормам поведінки і взаємин з оточуючими людьми. Людина схильна уникати відкритих відносин із самим собою. Причиною може бути, недостатність навичок рефлексії, поверхневе бачення себе, або усвідомлене небажання розкривати себе, визнавати існування особистих проблем.

Низькі значення вказують на розвинену рефлексію та глибоке розуміння себе, критичність по відношенню до себе. У взаємовідносинах з людьми домінує орієнтація на власне бачення ситуації, що відбувається.

Крайньо низькі значення можуть свідчити про самовідкритість, яка часом межує з цинізмом.

Шкала 2 – «Самовпевненість» – уявлення про себе як про самостійну, вольову, енергійну, надійну людину, якій є за що себе поважати.

Низькі значення шкали свідчать про незадоволеність собою та своїми можливостями, про сумнів у здатності викликати повагу.

Високі значення шкали відповідають високій думці про себе, самовпевненості, відсутності внутрішньої напруженості.

Шкала 3 – «Самокерівництво» – уявлення про те, що основним джерелом активності та результатів, що стосуються як діяльності, так і власної особистості суб'єкта, є він сам.

Людина з ***високим балом*** за шкалою виразно переживає власне «Я» як внутрішній стержень, що інтегрує її особистість і життєдіяльність, вважає, що її доля знаходиться в її власних руках, переживає почуття обґрунтованості і послідовності своїх внутрішніх спонукань та цілей.

Низькі бали свідчать про віру суб'єкта в залежність його «Я» часовим обставинам, про нездатності протистояти долі, погану саморегуляцію, розмитий локус «Я», відсутність тенденції шукати причини вчинків у собі самому.

Шкала 4 – Відображене самоставлення - «Дзеркальне «Я» – очікуване ставлення до себе з боку інших людей.

Високі значення шкали відповідають уявленню суб'єкта про те, що його особистість, характер та діяльність здатні викликати у інших повагу, симпатію, схвалення та розуміння.

Низькі значення шкали свідчать про очікування протилежних почуттів від іншого.

Шкала 5 – «Самоцінність» – відображає емоційну оцінку себе, свого «Я» за внутрішніми інтимними критеріями: любові, духовності, багатства внутрішнього світу.

Високі оцінки за шкалою відображають зацікавленість у власному «Я», любов до себе, відчуття цінності власної особистості.

Низькі значення шкали вказують на недоліки стосовно свого *духовного* «Я», сумніви у цінності власної особистості, відстороненість, що межує з байдужістю до свого «Я», втрату інтересу до свого внутрішнього світу.

Шкала 6 - «Самоприйняття».

Високий полюс відповідає позитивному ставленню до себе, схваленню своїх планів та бажань, емоційному, безумовному прийняттю себе таким, який ти є, нехай навіть з деякими недоліками.

Низький полюс свідчить про відсутність перерахованих якостей – недостатність самоприйняття, що є важливим симптомом дезадаптації.

Шкала 7 - «Самоприв'язаність».

Високі значення шкали вказують на ригідність «Я-концепції», небажання змінюватися на фоні загального позитивного ставлення до себе. Ці переживання часто супроводжуються прив'язаністю до неадекватного «Я»-образу. В останньому випадку тенденції до збереження такого образу – один із захисних механізмів самосвідомості.

Низькі значення свідчать про протилежні тенденції: бажання щось у собі змінити, потяг до відповідності з ідеальним уявленням про себе, незадоволеність собою.

Шкала 8 – внутрішня конфліктність.

Високі значення свідчать про наявність внутрішніх конфліктів, сумнівів, тривожно-депресивних станів, що супроводжуються переживанням почуття провини. ***Помірне підвищення*** за шкалою говорить про підвищену рефлексію, глибоке проникнення у себе, усвідомлення своїх труднощів, адекватний образ «Я».

Крайньо низькі значення шкали свідчать про заперечення проблем, закритість, поверхову самовдоволеність.

Шкала 9 – «Самозвинувачення».

Високі значення вказують на самозвинувачення, готовність поставити собі у провину свої промахи та невдачі, власні недоліки. Шкала є індикатором відсутності симпатії, що супроводжується негативними емоціями на свою адресу, навіть незважаючи на високу самооцінку якостей та досягнень.

Шкали об'єднані в три незалежних та добре інтерпретованих фактори:

1-ий фактор – Самоповага: шкали 1, 2, 3, 4. Відображає оцінку власного «Я» щодо соціально-нормативних критеріїв модальності.

2-ий фактор – Аутосимпатія: шкали 5, 6, 7. Відображає емоційне ставлення суб'єкта до свого «Я».

3-ій фактор – Самопринижения: шкали 8, 9. Відображає негативне самоставлення.

Дослідження самоповаги
Шкала М. Розенберга

Мета*:* визначення рівня самоповаги особистості.

Необхідний матеріал*:*аркуш паперу для записів, ручка або олівець.

Інструкція: «На запропоновані Вам судження потрібно вибрати відповідь наступним чином: повністю погоджуюся, погоджуюся, не погоджуюся, абсолютно не погоджуюся».

Судження

1. Я почуваю себе гідною людиною не менше, ніж інші.
2. Я завжди схильний відчувати себе невдахою.
3. Мені здається, що у мене є низка позитивних якостей.
4. Я здатен дещо робити не гірше, ніж більшість.
5. Мені здається, що мені особисто немає чим пишатися.
6. Я до себе добре ставлюся.
7. У цілому я задоволений собою.
8. Мені хотілося б більше поважати себе.
9. Іноді я ясно відчуваю свою нікчемність.
10. Іноді я думаю, що в усьому поганий.

Обробка та аналіз результатів:

Код опитувальника: прямі запитання – 1, 3, 4, 6, 7. зворотні запитання – 2, 5, 8, 9, 10.

Максимально можлива сума – 40 балів, мінімально можлива сума – 10 балів

Відповіді	**Прямі судження (бали)**	**Зворотні судження (бали)**
Повністю погоджуюся	4	1
Погоджуюся	3	2
Не погоджуюся	2	3
Абсолютно не погоджуюся	1	4

10-19 балів – низький рівень самоповаги;
20-29 балів – середній рівень самоповаги;
30-40 балів – високий рівень самоповаги.

Дослідження загальної самооцінки за процедурою тестування (опитувальник Г. М. Казанцевої)

Мета: визначення рівня загальної самооцінки.

Необхідний матеріал: аркуш паперу для записів, ручка або олівець.

Хід проведення:

Методика включає 20 тверджень.

«Вам будуть зачитані деякі положення. Вам потрібно записати номер положення і проти нього написати – один з трьох варіантів відповіді: «так» (+), «ні» (–), «не знаю» (?), вибравши ту відповідь, яка найбільшою мірою відповідає Вашій власній поведінці в аналогічній ситуації. Відповідати потрібно швидко, не замислюючись».

Текст опитувальника

1. Зазвичай я розраховую на успіх у своїх справах.
2. Більшу частину часу я перебуваю в пригніченому настрої.
3. Більшість ровесників зі мною рахуються (радяться).
4. Я не впевнений в собі.
5. Я приблизно настільки ж здібний і винахідливий, як більшість оточуючих мене людей. 6. Часом я відчуваю себе нікому не потрібним.
7. Я все роблю добре (будь-яку справу).
8. Мені здається, що я нічого не досягну в майбутньому.
9. У будь-якій справі я вважаю себе правим.
10. Я роблю багато такого, про що згодом шкодую.
11. Коли я дізнаюся про успіхи кого-небудь, кого я знаю, то сприймаю це як власну поразку.
12. Мені здається, що оточуючі дивляться на мене осудливо.
13. Мене мало турбують можливі невдачі.
14. Мені здається, що успішному виконанню доручень або справ мені заважають різні перешкоди, яких мені не подолати.
15. Я не жалкую про те, що вже зробив.
16. Навколишні мене люди набагато більш привабливі, ніж я сам.
17. Я сам думаю, що я постійно кому-небудь необхідний.
18. Мені здається, що я займаюся набагато гірше, ніж інші.
19. Мені частіше щастить, ніж не щастить.
20. У житті я завжди чогось боюся.

Опрацювання результатів

Підраховується кількість згод (відповіді «так») з положеннями під непарними номерами, потім – кількість згод з положеннями під парними номерами. Від першого результату віднімається другий. Кінцевий результат може знаходитися в інтервалі від -10 до +1.

Результат від -10 до -4 свідчить про низьку самооцінку; від -3 до +3 – про середню самооцінку; від +4 до +10 – про високу самооцінку

Дослідження типу темпераменту

Мета дослідження: визначення рівня екстраверсії, емоційної стійкості та типу темпераменту.

Матеріали та обладнання: тест-опитувальник Г. Айзенка з 57 запитань, бланк для відповідей, ручка або олівець.

Процедура дослідження

Дослідження типу темпераменту можна проводити як з однією людиною, так і з невеликою групою. У другому разі необхідно забезпечити самостійність відповідей учасників опитування.

Кількість тестів і бланків для відповідей має відповідати числу досліджуваних. На бланку відповідей записуються в колонку номери запитань, а поряд передбачено місце для відповідей: «Так» або «Ні». У завдання екпериментатора входить роздавання опитувальників, бланків, ручок або олівців, ознайомлення з інструкцією.

Інструкція досліджуваному: «Вам пропонується відповісти на 57 запитань. Уважно читайте ці запитання і по ходу читання на бланку проставляйте Вашу відповідь, яка може бути: «Так» або «Ні». Намагайтесь уявити типову ситуацію, яка випливає із змісту запитання, і давайте першу відповідь без довгих і особливих роздумів. Пам'ятайте, що тут немає «поганих» і «хороших» відповідей. Свою відповідь на запитання запишіть у бланку відповідей залежно від номера. Намагайтеся не уникати відповідей.»

Опитувальник

1. Чи часто у Вас проявляється потяг до нових вражень, щоб розважитися, пережити сильні відчуття?
2. Чи часто Ви відчуваєте потребу в друзях, які можуть Вас зрозуміти, підбадьорити, поспівчувати?
3. Чи вважаєте Ви себе безтурботною особистістю?
4. Чи дуже важко Вам відмовитися від своїх намірів?
5. Ви обмірковуєте свої справи не поспішаючи і вважаєте за краще почекати, ніж діяти?
6. Чи завжди Ви дотримуєтеся своїх обіцянок, навіть якщо це Вам не вигідно?
7. Чи часто у Вас спостерігаються спади та підйоми настрою?
8. Як правило, Ви дієте та говорите без тривалого обмірковування?
9. Чи бувають випадки, коли у Вас виникають почуття, що Ви нещасні без поважної на це причини?
10. Чи відповідає дійсності той факт, що на спір Ви б зробили все, що завгодно?
11. Чи ніяковієте Ви, коли хочете познайомитися з людиною протилежної статі, якій Ви симпатизуєте?
12. Чи буває таке з Вами, що, розгнівавшись. Ви втрачаєте самовладання?
13. Чи часто Ви вдаєтеся до дії під впливом хвилиного настрою?

14. Чи часто Ви буваєте стурбовані тому, що зробили або сказали щось таке, чого не слід було робити?

15. Ви, як правило, віддаєте перевагу читанню книг над зустрічами з людьми?

16. Чи легко Вас образити?

17. Чи любите Ви часто бувати в компаніях?

18. Чи бувають у Вас такі думки, якими Вам не хотілося б поділитися з іншими людьми?

19. Чи насправді Ви інколи до такої міри енергійні, що все «горить» у руках, а іноді зовсім кволі?

20. Чи прагнете Ви обмежити коло своїх знайомств невеликою кількістю найближчих друзів?

21. Чи багато часу Ви проводите в мріях?

22. Коли на Вас кричать. Ви відповідаєте тим же?

23. Вас часто турбує почуття провини?

24. Чи всі Ваші звички добрі?

25. Чи здатні Ви дати волю своїм почуттям і щосили розважитися в компанії?

26. Чи можна сказати, що нерви у Вас часто бувають напружені до краю?

27. Чи вважають Вас людиною жвавою і веселою?

28. Після того як справу вже зроблено, чи часто Ви повертаєтеся до неї, гадаючи, що могли б зробити її краще?

29. Чи правильно те, що Ви, перебуваючи серед людей, як правило, мовчазні та стримані?

30. Чи буває так, що Ви передаєте чутки?

31. Чи буває так, що Вам не спиться через те, що в голову лізуть всілякі думки?

32. Чи правда те, що Ви при потребі про щось дізнатися, віддаєте перевагу книзі перед запитуванням в інших людей?

33. Чи буває у Вас сильне серцебиття?

34. Чи подобається Вам робота, яка вимагає напруженої уваги?

35. Чи бувають у Вас напади тремтіння?

36. Чи правильно те, що Ви завжди говорите про своїх знайомих тільки хґороше, навіть тоді, коли впевнені, що вони не дізнаються про це?

37. Чи насправді Вам неприємно бувати в компанії, в якій постійно кепкують один з одного?

38. Чи правда, що Ви дратівливі?

39. Чи подобається Вам робота, яка потребує швидкої дії?

40. Чи справді Вам не дають спокою думки про ті неприємності та «жахи», які могли б трапитися, незважаючи на те, що все закінчилося благополучно?

41. Чи дійсно Ви непоспішні в рухах?

42. Чи Ви хоча б колись запізнювалися на побачення або на роботу?

43. Чи часто Вам сняться страхіття?

44. Чи правда, що Ви так любите поговорити, що не пропускаєте будь-якої нагоди поспілкуватися з незнайомою людиною?

45. Чи турбують Вас якісь болі?

46. Чи дуже б Ви засмутилися, коли б тривалий час не змогли бачитися зі своїми друзями?

47. Чи можете Ви назвати себе нервовою людиною?

48. Чи є серед Ваших знайомих такі, які Вам відверто не подобаються?

49. Чи могли б Ви сказати, що Ви впевнена в собі людина?

50. Чи легко Вас зачіпає критика ваших недоліків або недоліків Вашої роботи?

51. Ви вважаєте, що важко одержати задоволення від заходів, в яких бере участь багато людей?

52. Чи турбує Вас переживання, що Ви чимось гірші за інших?

53. Ви б змогли легко внести пожвавлення в нудьгуючу компанію?

54. Чи буває, що Ви говорите про речі, на яких не розумієтеся?

55. Чи піклуєтеся Ви про своє здоров'я?

56. Ви любите пожартувати з інших?

57. Чи мучить Вас безсоння?

Обробка та аналіз результатів

Для визначення типу темпераменту потрібно мати величини показників екстраверсії та невротизму, а для оцінки надійності цих показників підраховують величину показника відвертості. Величина показників виміряється в балах за кількістю відповідей досліджуваного, що збігаються із запитаннями шкал.

Індексом відвертості ***B*** є кількість збігань на такі запитання: відповідь «Так» - №№ 6, 24, 36; відповідь «Ні» – №№ 12, 18, 30, 42, 48, 54.

Показник екстраверсії ***E*** дорівнює кількості збігань з відповідями «Так» на запитання №№ 1, 3, 8,10,13,17, 22, 25, 27, 39, 44, 46, 49, 53, 56; з відповідями «Ні» на запитання №№ 5, 15, 20, 29, 32, 34, 37, 41, 51.

Показник нейротизму ***H*** - це величина збігань відповідей «Так» з такими запитаннями відповідної шкали:

№№ 2, 4, 7, 9, 11, 14, 16, 19, 21, 23, 26, 28, 31, 33, 35, 38, 40, 43, 45, 47, 50, 52, 55, 57.

Наступним кроком обробки результатів дослідження є побудова схеми типів темпераменту.

Темперамент та його основні властивості можна подати як точки проекції величини екстраверсії та емоційної стійкості, одержаної при перетинанні перпендикулярів, віднесених до відповідних значень осей.

Результати доцільно аналізувати тільки в тому разі, коли вони були достатньо відвертими, при цьому величина індексу ***B*** не може перевищувати 4 бали.

На думку Г. Айзенка, поєднання екстраверсії – інтраверсії та невротизму – емоційної стійкості, є властивостями темпераменту, які визначають його тип. Властивості екстраверсії та інтроверсії протилежні, так, як і нейротизм – емоційна стійкість.

Їх можна подати на континіумі, де величина одного з показників, наприклад, екстраверсія ***E*** 0-12 означає відсутність екстраверсії, тобто – інтроверсію, а величини 13-24 – виявляє екстраверсію.

0_____6_____12_____18_____24
інтроверсія екстраверсія

Таблиця 15.6 – Рівень екстраверсії

Індекс екстраверсії ***E***	Рівень ектраверсії - інтроверсії
0—6	Висока інтроверсія
7—12	Середня інтроверсія
13—18	Середня екстраверсія
19—24	Висока екстраверсія

Аналогічне співвідношення мають полярні властивості невротизму – емоційної стійкості. Їхні рівні визначаються на основі тих же інтервалів, що і рівні екстраверсії-інтроверсії.

Під екстраверсією слід розуміти спрямованість особистості на оточуючих людей та на події, під інтроверсією – спрямованість на внутрішній світ, а під невротизмом – поняття, синонімічне до тривожності, яке проявляється як емоційна нестійкість, напруженість, емоційна збудливість, депресивність.

Динамічний прояв цих властивостей пов’язаний зі швидкістю утворення умовних рефлексів, з їхньою міцністю, з балансом процесів збудження – гальмування в центральній нервовій системі та з рівнем активації кори головного мозку з боку ретикулярної формації.

Так, екстраверт, порівняно з інтровертом, швидше виробляє умовні рефлекси, вирізняється більшою терплячістю до болю, але це поєднується з низькою витривалістю в ситуації сенсорної депривації, що зумовлює підвищену негативну реакцію на одноманітність, на велику частоту відволікань під час роботи. Типовими поведінковими проявами екстраверта є комунікабельність, імпульсивність, недостатній самоконтроль, швидке пристосування до нового середовища, відкритість і зовнішній прояв почуттів. Він співчутливий, життєрадісний, упевнений у собі, прагне до лідерства, до розваг, має багато друзів, нестриманий, любить ризик, кмітливий, не завжди відповідальний.

Інтроверт привертає увагу своїми особливостями поведінки. Він часто заглиблений у себе, важко налагоджує контакти з людьми й адаптується до реальності. Частіше за все інтроверт спокійний, урівноважений, неагресивний, його дії обмірковані й раціональні. Коло друзів у нього невелике. Інтроверт любить прогнозувати майбутнє, замислюватися над тим, що і як буде робити, не піддається на моментні непередбачувані стимули, песиміст, не любить непередбачуваних ситуацій, хвилювань, дотримується заведеного життєвого порядку. Він контролює свої почуття, відповідальний, дуже рідко проявляє агресивність.

На одному полюсі невротизму (високий рівень) перебувають невротики, яким притаманна неурівноваженість нервово-психічних процесів, емоційна нестійкість, а також лабільність вегетативної нервової системи. Тому вони

легко збуджуються, для них властива мінливість настрою, чутливість, а також тривожність, підозріливість, нерішучість, повільність.

Другий полюс невротизму (низький рівень) – це емоційно стабільні особистості, які відрізняються урівноваженістю, спокоєм, рішучістю, виваженістю дій і вчинків.

Після характеристики вже вказаних пар властивостей темпераменту можна приступати до конструювання власне типів темпераменту. Типи темпераменту представлено на схемі (Рис. 15.1).

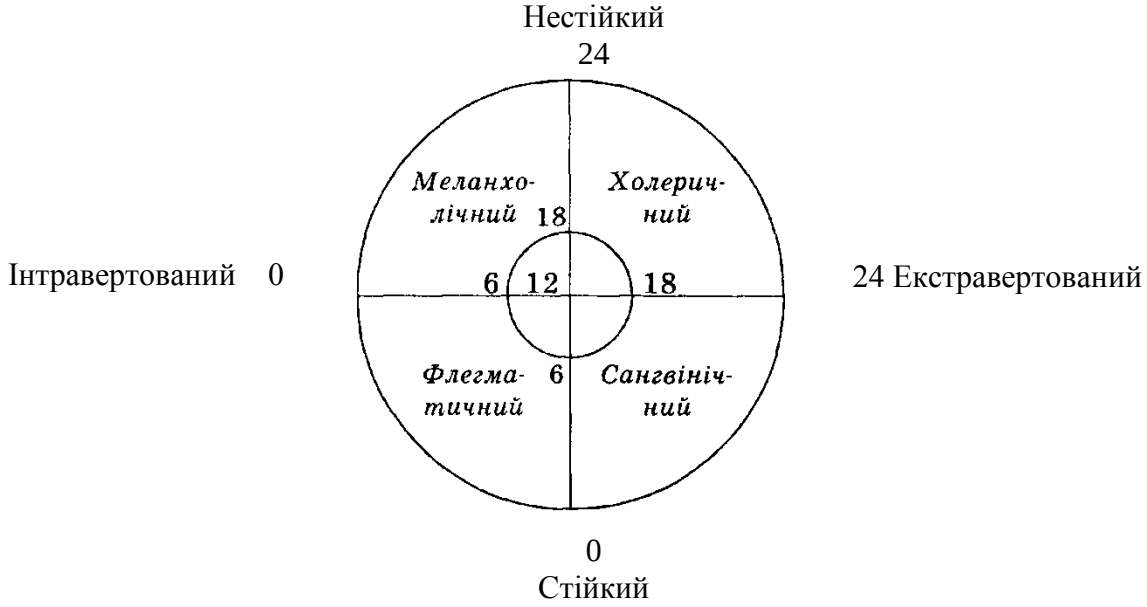

Рисунок 15.1 – Типи темпераменту

На малюнку тип темпераменту визначається в точках перетину екстраверсії та невротизму, відтворених на відповідних вісях шкал у тому чи в іншому октанті. При цьому темпераменту сангвініка відповідає екстраверсія й емоційна стійкість, темпераменту холерика – екстраверсія і невротизм, тобто емоційна мінливість, темпераменту флегматика – інтроверсія й емоційна стійкість, а темпераменту меланхоліка – інтроверсія і невротизм.

Якщо точка перетину перпендикулярів лежить у площині кола радіусом 6 одиниць, то це показник слабкого вираження темпераменту, а якщо вона лежить у межах різниці площин великого і малого кіл, то тип темпераменту виражено яскраво, повно.

Темперамент значною мірою визначає особливості характеру людини. Сангвініки, як правило, бувають комунікабельними, відкритими, говіркими, жвавими, ініціативними, але часто безтурботними і не завжди схильними доводити справу до кінця. У холериків спостерігаються часті зміни настрою, вони активні, але в той же час імпульсивні, бувають образливими та агресивними і здебільшого оптимістичні. У темпераменті флегматика помітна розміреність, спокій, надійність. Меланхоліки – це дуже чутливі люди, як

правило, спостережливі, тривожні, малоконтактні, дратівливі, багато переживають, песимісти.

Усвідомлюючи значення темпераменту в регуляції динаміки психічної діяльності і в збереженні життєвих констант організму, можна передбачити рекомендації про розвиток ряду властивостей темпераменту за допомогою корекції деяких рис характеру.

Наприклад, у сангвініка дуже важливо стимулювати працездатність, цілеспрямованість, ініціативність, але при цьому слід контролювати навантаження, щоб воно було в допустимих межах. Їм слід тренувати дисциплінованість та навчатися ділових контактів і чіткості.

Холерикам з їхньою яскраво вираженою схильністю до лідерства бажано забезпечувати позитивність стосунків з оточуючими, не «з'ясовувати стосунків» у моменти конфліктів, а аналізувати проблеми згодом у спокійній обстановці, контролювати власні прагнення тиснути на інших, підкоряти їх собі, спрямовувати зусилля на власне естетичне виховання.

Працьовитим флегматикам доцільно порекомендувати тренувати свій соціальний інтелект (розуміння людей, спостережливість за емоційним станом інших людей, встановлення контактів тощо). В окремих випадках завдяки скромності в них не завжди адекватна самооцінка, яку в цьому разі слід підвищити.

Меланхолікам з їхньою вдумливістю і підвищеною сензитивністю не потрібно поспішати включатися у види діяльності і спілкування, в яких є жорстка субординація. Їм також потрібно контролювати і рефлексувати своє ставлення до інших (уникати переоцінки авторитету інших), формувати установку на успіхи в роботі, а для цього визначати термін виконання окремих етапів роботи і навіть їхніх елементів. Для розвитку контактності та комунікабельності бажано не уникати громадських доручень, які дають можливість вступати в різноманітні взаємовідносини з іншими людьми, з партнерами по діяльності, брати участь в усіляких заходах, виступати з доповідями на конференціях, домовлятися, координувати дії.

Опитувальник особистісної автономії для підлітків та юнаків (М. Нум, адаптація і стандартизація І. В. Корчікової)

Інструкція. Вам потрібно оцінити, наскільки кожне з тверджень підходить Вам. Оцінювати треба у балах від 1 до 5:

1. Це абсолютно не про мене.
2. Це погано підходить до мене.
3. У середньому це про мене.
4. Це добре описує мене.
5. Це точно описує мене.

Твердження опитувальника

1. Мені важко зрозуміти, чого я насправді хочу.
2. Ситуації вибору мені даються легко.
3. Я часто буваю розгубленим у важких ситуаціях.
4. Коли хтось запитує мене, чого я хочу, я зазвичай впевнено знаю відповідь.
5. Я часто буваю нерішучим.
6. Коли я йду проти волі інших, зазвичай нервую.
7. Я зазвичай погоджуюся з думкою оточуючих.
8. Якщо я з кимось не згоден, прямо кажу йому про це.
9. Я часто погоджуюся з іншими, навіть якщо невпевнений у їх правоті.
10. Я часто змінюю своє рішення, вислухавши думку іншої людини.
11. Я впевнено йду до своєї мети.
12. Мені важко розпочати нову діяльність самому.
13. Мені легко приступати до нової діяльності самостійно.
14. Я постійно шукаю нових вражень.
15. Я швидко пристосовуюся до нових ситуацій і відчуваю себе комфортно.

Ключ для підрахунку балів

Поведінкова автономія: №2+№4+18 – (№1+№3+№5).

Емоційна автономія: №8+24 – (№6+№7+№9+№10).

Функціональна автономія: №11+№13+№14+№15+6 – №12.

Нормативні показники опитувальника

Види автономії	**Нормативні інтервали**	**Перерахунок у Т - бали**	**Надійність**
Поведінкова	Низькі: від 6 до 13 Середні: від 14 до 20 Високі: від 21 до 25	Т = 2,86Х+2,11	0,7
Емоційна	Низькі: від 9 до 14 Середні: від 15 до 21 Високі: від 22 до 25	Т = 3,48Х–13,26	0,55
Функціональна	Низькі: від 7 до 14 Середні: від 15 до 20 Високі: від 21 до 25	Т = 3,06Х–3,19	0,57

Діагностика реалізації потреб у саморозвитку (Н. Р. Молочніков)

Інструкція. Відповідаючи на питання анкети, поставте, будь-ласка, бали, які відповідають вашій думці:

5 – якщо дане твердження повністю відповідає дійсності;

4 – скоріше відповідає, ніж ні;

3 – і так, і ні;

2 – швидше не відповідає;

1 – не відповідає.

Тестовий матеріал.

1. Я прагну вивчити себе.
2. Я залишаю би час для розвитку, як би не був зайнятий справами.
3. Виникаючі перешкоди стимулюють мою активність.
4. Я шукаю зворотний зв'язок, так як це допомагає мені пізнати і оцінити себе.
5. Я рефлексую свою діяльність, виділяючи для цього спеціальний час.
6. Я аналізую свої почуття і досвід.
7. Я багато читаю.
8. Я широко дискутую з питань, які мене цікавлять.
9. Я вірю у свої можливості.
10. Я прагну бути більш відкритою людиною.
11. Я усвідомлюю той вплив, який чинять на мене оточуючі люди.
12. Я керую своїм професійним розвитком і отримую позитивні результати.
13. Я отримую задоволення від освоєння нового.
14. Відповідальність, яка весь час збільшується не лякає мене.
15. Я позитивно ставився (лася) б до просування по службі.

Обробка результатів.

Підрахуйте загальну суму балів.

Ключ та інтерпретація.

Якщо у вас набралося 55 і більше балів, значить, ви активно реалізуєте свої потреби у саморозвитку;

діапазон від 36 до 54 балів свідчить про те, що у вас відсутня сформована система саморозвитку;

результат від 15 до 35 балів дає підставу вважати, що саморозвиток на даний момент зупинився.

Рівень впевненості в собі (Ф. Зімбардо) (старший підлітковий та юнацький вік)

Мета: визначення рівня впевненості в собі.
Необхідний матеріал: аркуш паперу для записів, ручка або олівець.

Хід проведення:

Методика включає 30 тверджень. Потрібно відзначити ті з них, з якими респондент згоден.

Перелік тверджень:

1. Більшість людей, мабуть, наполегливіші, ніж я.
2. Я не наважуюся призначати побачення і приймати запрошення на побачення із-за своєї соромливості.
3. Якщо в їдальні подадуть несвіжу їду, я скаржитимуся адміністрації.
4. Я уникаю зачіпати почуття інших людей, навіть якщо мене образили.
5. Якщо продавцеві коштувало великих зусиль показати мені товар, який не зовсім мені личить, мені важко сказати йому «ні».
6. Коли від мене вимагають що-небудь зробити, а я не розумію, навіщо це треба, то прошу, щоб мені пояснили це.
7. У спорах я прагну знайти такі аргументи, аби остаточно і безповоротно переконати оточуючих в своїй правоті.
8. Я прагну вирватися вперед, як і більшість людей.
9. Чесно кажучи, люди часто використовують мене в своїх інтересах.
10. Я отримую задоволення, зав'язуючи розмову з новими людьми.
11. Я часто не знаю, що сказати людям іншого кола, які здаються мені привабливими.
12. Думаю, що пройти співбесіду при влаштуванні на роботу мені виявиться куди складніше, ніж зібрати необхідні документи.
13. Я переживаю нерішучість, коли треба зателефонувати малознайомій людині.
14. Я соромлюся повернути покупку в магазин, навіть якщо виявляю, що вона неякісна.
15. Якщо родич або близький друг дратує мене, я швидше приховаю свої відчуття, чим проявлю незадоволеність.
16. Буває, що я уникаю ставити питання через страх здатися безглуздим.
17. У сварці я інколи боюся, що хвилюватимуся і мене почне трясти.
18. Якщо хто-небудь висловлює точку зору, яку я вважаю невірною, я не соромлюся висловити і свою точку зору.
19. Роблячи покупки на ринку, я уникаю сперечатися з продавцями про ціну.
20. Коли я роблю що-небудь важливе, я стараюся, аби про це дізналися інші.
21. Я відвертий і щирий у вираженні своїх почуттів.

22. Якщо хтось розповсюджує про мене плітки, я прагну при першій же нагоді поговорити з ним про це.

23. Частенько мені важко сказати «ні».

24. При необхідності я умію узяти під контроль навіть сильні свої емоції.

25. Якщо мене де-небудь погано обслужили, я не соромлюся поскаржитися адміністрації.

26. Коли мені роблять комплімент, я часто не знаю, що сказати у відповідь.

27. Якщо в театрі або на заняттях сусіди заважають мені розмовами, я прошу їх говорити тихше або розмовляти де-небудь у іншому місці.

20. Той, хто намагається пролізти в черги попереду мене, може бути впевнений, що отримає від мене відсіч.

21. Я швидко і рішуче висловлюю свою думку.

22. Бувають випадки, коли я розгублений настільки, що просто не можу нічого сказати.

Обробка та аналіз результатів:

Виставляється по одному балу за твердження 3, 6, 7, 8,10, 18, 20, 21, 22, 24, 25, 27, 28, 29 при відповідях «так». Виставляється також по одному балу за твердження 1, 2,4, 5, 9, 11,12, 13, 14, 15, 16, 17, 19, 23, 26, 30 при відповідях «ні». Підраховується загальна сума балів.

Менше 11 балів. Така людина соромлива і недостатньо впевнена в собі. Їй важко висловити свої почуття і бажання, і тому інші можуть нав'язати їй своє бачення проблеми, відтіснити при здобутті, наприклад, яких-небудь благ, часом навіть не помічаючи цього, ущемити в чомусь її права. В той же час цій людині можуть бути властиві спалахи агресивної поведінки по відношенню до тих, хто від неї залежний.

11-21 балів. Цим людям властива середня міра впевненості в собі. Вони можуть давати відсіч тим, хто намагається ущемити їх інтереси або не дотримує зобов'язання, але для цього їм треба відчувати себе декілька «заведеними». Інакше вони вважають за краще терпіти і мовчки злитися, уникаючи вступу до конфлікту.

Більше 21 балів. У таких людей високий рівень впевненості в собі. Для них характерні спокій, уміння володіти собою в різних ситуаціях, уміння виражати свої відчуття і бажання, не ображаючи оточуючих і не вступаючи з ними в конфлікти. Вони відстоюють свої права, відновлюючи їх у разі потреби не вибухами неконтрольованої агресії, не скаргами і проханнями, а, як правило, рішучими і в той же час коректними, прийнятними в суспільстві способами.

16 ДОДАТКИ

Додаток А – Контрольні завдання для самоперевірки

Вставити пропущені слова

Відмінність ... від спостереження полягає в тому, що дослідник активно змінює ... діяльності досліджуваного з метою виявлення психологічного факту, який вивчається… .

Аналіз ситуації: Прочитайте запропоновану ситуацію і визначте, якої точки зору дотримується кожна дійова особа: біхевіористичної, гештальтистської, психоаналітичної, гуманістичної, когнітивістської або ж еклектичної. Обґрунтуйте своє рішення.

Ситуація. Кімната дворічного хлопчика. Восьма година вечора. Хлопчик стоїть біля ліжечка в оточенні своїх родичів: батька, матері, дідуся, дядька і тітки. Всі вони – психологи.

Хлопчик (плаксиво): Не буду спати сам. Мені темно і страшно. Буду спати з дорослими, у великому ліжку.

Мати: бідний мій, він же навіть не підозрює, чому йому страшно. Напевно, він ще в пологовому будинку злякався чогось темного, і тепер йому завжди страшно залишатися одному в темряві. Коли-небудь мені доведеться попрацювати з ним над його страхами і витягнути цю проблему з його позасвідомого.

Дядько: Та не витрачай ти часу даремно! Просто поклади поряд з ліжечком пару цукерок. Раз-другий поїсть в темноті цукерок, а на третій – сам попросить вимкнути світло.

Тітка: Ти завжди надаєш значення дрібницям. Очевидно хлопчик ще недостатньо усвідомлює, що таке темнота, на відміну від не-темноти. Мабуть, його очі ще не цілком адаптувалися до умов неосвітленого приміщення.

Дідусь: Я згоден, цукерки – це не вихід. От що, малюче, а скажи мені, будь ласка, які саме страшні речі кояться в темноті?

Хлопчик: В темноті з шафи вилазять різні істоти.

Батько: Хочеш, я зачиню двері на ключ, і вони не зможуть вилізти?

Хлопчик: Так, хочу, щоб дядько приніс мені цукерку, тітка – подивилася мої очі, мама – розповіла як я був маленьким, а дід поговорив, про що я думаю.

Відповідь:

1. **Мати: _ _____**
2. **Дядько: _____**
3. **Тітка _____**
4. **Дідусь: _____**
5. **Батько: _____**

Дайте відповіді на запитання, обираючи вірні варіанти відповіді:

1. Яке твердження характеризує підхід Л.С. Виготського до вирішення проблеми взаємозв'язку навчання і розвитку?

а) навчання йде за розвитком;

б) змінюючи методи і зміст навчання, не можна суттєво змінити розумовного розвитку дитини;

в) навчання веде за собою розвиток.

2. Спроможність дитини самостійно розв'язувати завдання позначається терміном:

а) зона найближчого розвитку;

б) актуальний рівень розвитку.

3. Розв'язування дитиною завдань з допомогою дорослих позначається терміном:

а) зона найближчого розвитку;

б) актуальний рівень розвитку.

4. Провідною діяльністю називають:

а) найулюбленішу, найцікавішу для дитини діяльність;

б) діяльність, яка зумовлює найістотніші зміни у психіці (структурі свідомості) дитини та створює передумови для нового етапу її розвитку;

в) діяльність, яка займає найбільше часу в житті дитини.

5. У новонародженої дитини краще розвинений і більш підготовлений до функціонування:

а) моторний апарат;

б) сенсорний апарат.

6. Комплексом пожвавлення називають:

а) реакцію, коли дитина фіксує предмет очима;

б) реакцію, коли дитина тягнеться до джерела їжі;

в) позитивну емоційну і рухову реакцію дитини на дорослого.

7. Провідним видом діяльності в період немовляти є:

а) емоційне спілкування з дорослими;

б) ігрова діяльність;

в) предметна діяльність.

8. До новоутворень новонародженого належить:

а) зорові та слухові зосередження;

б) фізична емансипація;

в) уявлення про власне тіло.

9 Одним з головних новоутворень немовлят є:

а) поведінка за уявленням;

б) комплекс пожвавлення;

в) мовне спілкування.

Психологічно обґрунтуйте відповіді на запитання

1. Як можна назвати діяльність Олі? Що її спонукає до такої діяльності?

Оля тихо собі грається в своєму куточку. Вона одягає і роздягає ляльку вже п 'ять хвилин. А перед цим вона возила візок вперед і назад кілька разів підряд.

2. Чим пояснити відповідь Олега?

Олегу (2 р. 4 міс.) запропонували дістати ведмедика, що лежить на шафі. Малюк стрибав навколо шафи, безуспішно намагався залізти на неї, але не здогадався присунути стілець до шафи.

Батько спробував допомогти синові:

- Олеже, подумай, як можна дістати ведмедика?

- Не треба думати, діставати треба, – відповів син.

3. Охарактеризуйте мисленнєву діяльність Алли.

Дівчинка, прийшовши з ясел, де вона бачила, як няня поливає з лійки квіти, стала вдома поливати такою ж лійкою улюблене цуценятко, щоб воно швидше виросло.

4. Назвіть почуття дворічної Катрусі.

Катруся під час прогулянки намагається підняти Костика, який упав, заспокоює його, витирає сльози зі щічок. Сама дівчинка ледве не плаче.

5. Оцініть прийоми педагогічного впливу дорослих на дітей.

- Дмитрику, їж швидше, підемо зараз гуляти.

- Наталочко, їж швидше, а то бабуся з 'їсть! Ні, не дамо їй!

- Кому найсмачнішу і найбільшу цукерку? Світланці, більш нікомуне дамо.

Дайте відповіді на запитання, обираючи правильні варіанти відповіді:

1**. Сенситивний період оволодіння ходінням і мовленням припадає на:**

а) період немовляти;

б) раннє дитинство.

2. **За теорією М. І. Лісіної для раннього дитинства характерно:**

а) ситуативно-ділове спілкування;

б) ситуативно-особистісне спілкування;

в) позаситуативно-пізнавальне спілкування;

г) позаситуативно-особистісне спілкування.

3. Провідним видом діяльності у ранньому дитинстві є:

а) емоційне спілкування з дорослими;

б) ігрова діяльність;

в) предметна діяльність.

4. Новоутворенням раннього віку є:

а) засвоєння моральних норм і правил;

б) комплекс «Я-сам (а)»;

в) маніпуляція з предметами.

5. Мислення дітей раннього віку є переважно:

а) образним;

б) словесним;

в) наочно-дійовим.

6. Провідною діяльністю дітей дошкільного віку є:

а) навчальна діяльність;
б) рольова гра;
в) предметна гра;
г) спілкування з ровесниками.

7. Мислення дошкільника є:

а) наочно-дійове;
б) образне;
в) словесно-логічне.

8. Дошкільники діють переважно під впливом:

а) розуму;
б) розуму й волі;
в) волі;
г) почуттів.

9. Новоутворенням дошкільника є:

а) мовне спілкування;
б) акт орієнтації в предметах;
в) підпорядкування мотивів.

10. З якого дошкільного віку мовлення виконує функцію регуляції і планування?

а) з молодшого;
б) з середнього;
в) зі старшого.

11. У молодшому шкільному віці провідним видом діяльності є:

а) ігрова діяльність;
б) спілкування;
в) навчальна діяльність.

12. Новоутворенням молодшого шкільного віку є:

а) наочно-образне мислення;
б) рефлексія;
в) мимовільна увага.

13. Особливістю психічного розвитку дитини шести років, яка розпочала навчання у школі, є:

а) поступове формування довільності психічних процесів;
б) сформована внутрішня позиція школяра;
в) домінування пізнавальної мотивації учіння.

14. Криза семи років пов'язана із:

а) усвідомленням самого себе як активного суб'єкта в світі предметів;
б) зародженням соціального «Я»;
в) формуванням нового образу фізичного «Я».

15. Інтереси молодших школярів:

а) стійкі, позаситуативні;
б) нестійкі, ситуативні.

16. Центральним новоутворенням ранньої юності є:

а) почуття дорослості;
б) професійне і особистісне самовизначенні;

в) новий образ фізичного «Я».

17. Провідною діяльністю у старшому шкільному віці є:

а) спілкування;

б) навчально-виробнича діяльність;

в) трудова діяльність.

18. Стабілізація особистості у старшокласника пов'язана:

а) з формуванням світогляду;

б) з відкриттям власного внутрішнього світу;

в) з адекватною самооцінкою.

19. Спілкування старшокласників з ровесниками необхідне, передусім:

а) для вирішення проблемних ситуацій;

б) для планування майбутнього;

в) для сповіді, інтимно-особистісного контакту.

20. Педагогічна занедбаність - це:

а) відставання розвитку дитини від вимог віку, викликане органічними порушеннями діяльності головного мозку;

б) неосвіченість, невюгованіп'ь дитини;

в) відставання розвитку дитини від вимог віку, що зумовлено пошкодженнями аналізаторів.

21. Діти з соціалізованими фермами антисуспільної поведінки:

а) легко пристосовуються до соціальних норм всередині антисуспільних груп, до яких належать;

б) мають погані стосунки з усіма навколо.

22. За теорією Е. Еріксона мудрість формується у період:

а) ранньої дорослості; б) середньої дорослості; в) пізньої дорослості.

23. Криза «Я-інтеграції» полягає у:

а) зіставленні планів життя з реальністю і корегуванні особистіс-них рис;

б) аналізі, оціненні, прийнятті-неприйнятті життя, усвідомленні його сенсу;

в) усвідомленні того, що є безліч перешкод на шляху до мети.

Творче завдання

Оксані і Сергію по сорок років. Вони одружені 20 років і мають вісімнадцятирічну доньку. Сергій працює на будівництві. Оксана давно вже не працювала і зараз думає про те, щоб шукати для себе роботу. Уявіть, що вони попросили Вас допомогти їм скласти життєві плани на період зрілості. Розкажіть їм про те, чого треба очікувати і як ліпше пристосуватися до майбутніх змін.

а) _____ Оксана

б) _____Сергій

Завдання. Планування свого життя допомагає людині підготуватися до старості і полегшує адаптацію. Для кожного із перелічених аспектів життя заплануйте декілька заходів, які допомогли б людині адаптуватися до старості.

А.Здоров'я _____

Б. Фінанси_____

В. Інтереси _____

Г. Ставлення до життя